

Framtiden och samhällets grundläggande värden

JOAKIM EKMAN

REGERINGSKANSLIET

Statsrådsberedningen

Framtiden och samhällets grundläggande värden

UNDERLAGSRAPPORT 6 TILL FRAMTIDSKOMMISSIONEN

JOAKIM EKMAN

Framtiden och samhällets grundläggande värden

Underlagsrapport 6 till Framtidskommissionen

REGERINGSKANSLIET

Statsrådsberedningen

Underlagsrapport nr 6 till Framtidskommissionen.

Samtliga underlagsrapporter finns att ladda ned gratis på www.framtidskommissionen.se eller kan beställas från Fritzes kundtjänst.

Beställningsadress:
Fritzes kundtjänst
106 47 Stockholm
Orderfax: 08-598 191 91
Ordertel: 08-598 191 90
E-post: order.fritzes@nj.se
Internet: www.fritzes.se

Omslag: Blomquist Annonsbyrå.
Omslagsbild: Omslagsbilden är tagen vid en demonstration i Stockholm den 2 december 1999. Foto: Lars Epstein Code: 83 Copyright Scanpix Sweden.

Tryckt av Elanders Sverige AB
Stockholm 2012

ISBN 978-91-38-23832-5

Förord

Sverige är på många sätt ett bra land att leva och verka i, men historisk framgång är ingen garanti inför framtiden. Både Sverige och världen står inför stora utmaningar på olika områden. För att Sverige ska kunna vara fortsatt framgångsrikt ställs det därför stora krav, inte minst på analysen av olika förändringsprocesser och vilka utmaningar de för med sig.

Mot den bakgrunden tillsatte regeringen i november 2011 Framtidskommissionen med syfte att identifiera de samhällsutmaningar som Sverige står inför på längre sikt. Den här rapporten är ett underlag till Framtidskommissionen.

En central fråga inför framtiden handlar om den sociala sammanhållningen och behovet av en gemensam värdegrund. Samtidigt som de flesta är överens om att det är viktigt att det finns en hög grad av social sammanhållning och att det åtminstone i vissa centrala delar finns någon form av gemensam värdegrund för att samhället ska hålla samman, är begreppen social sammanhållning och gemensam värdegrund båda svåra att definiera. Till det kommer att vår kunskap om vad som formar och påverkar – och därmed också utmanar eller till och med hotar – den sociala sammanhållningen och samhällets värdegemenskap är osäker.

Mot den bakgrunden ger den här rapporten en översikt av forskning som handlar om gemensam värdegrund och social sammanhållning, både begreppsligt och när det gäller olika aspekter av samhällets värdegemenskap och faktorer som kan påverka den gemensamma värdegrunden och den sociala sammanhållningen. Utifrån detta möjliggör rapporten en förnyad diskussion

Förord

om framtida utmaningar för värdegemenskapen och den sociala sammanhållningen i Sverige.

Rapporten har författats av *Joakim Ekman*, professor i statsvetenskap vid Södertörns högskola. Kontaktperson på Framtidskommissionens kansli har varit utredningssekreterare *Charlotta Levay*. Författaren svarar helt och hållet själv för innehållet i rapporten.

Stockholm i november 2012

Jesper Strömbäck
Huvudsekreterare och kanslichef för Framtidskommissionen

Innehåll

Sammanfattning	9
Del I	11
1 En hotad värdegemenskap?	11
Ökad mångfald.....	11
Utanförskap.....	13
Kris eller förändrade villkor?	14
Behovet av mötesplatser	16
Rapportens struktur och syfte	17
Del 2	19
2 Olika aspekter av samhällets värdegemenskap	19
Samhällets värdegrund	22
Social sammanhållning	29
Politisk kultur.....	31
Politiskt stöd (systemtilltro).....	34
Socialt kapital och social tillit	37

Demokrati och behovet av gemensamma förhållningssätt	39
Politisk socialisation.....	66
Integration, multikulturalism och assimilation	71
Frågan om nationell identitet	79
Del III.....	83
3 Att skapa en värdegemenskap.....	83
Politiskt deltagande i förändring	84
Skolan och förmedlandet av en värdegrund.....	102
Betydelsen av externa faktorer för värdepåverkan	115
Värdepåverkan i klassrummet.....	122
Samverkan med det civila samhället	132
Det offentliga rummet som mötesplats	135
Del IV	139
4 Gemensamma värden och framtiden.....	139
Skolan och framtidens medborgare.....	140
Behovet av mötesplatser	143
Att hantera mångfalden	144
Referenser.....	147

Sammanfattning

Rapporten tar sin utgångspunkt i forskning och debatt om samhällets värdegemenskap och demokratins villkor i ett pluralistiskt samhälle. Vad innebär det att ett samhälle ska ha gemensamma värden? Hur uppstår och upprätthålls samhällsmedborgarnas värdegrund och förtroende för varandra, för de politiska institutionerna och för demokratin? I rapporten diskuteras grundläggande begrepp i syfte att belysa snarare än att besvara de sammansatta frågor som tas upp.

Rapporten inleds med ett kapitel som kortfattat beskriver vad som konventionellt brukar uppfattas som samtida hot eller utmaningar mot samhällets gemensamma värdegrund, i Sverige såväl som i andra demokratier i Europa och världen. Kristecknen som vanligtvis har pekats ut rör exempelvis en ökad kulturell mångfald till följd av en förändrad befolkningssammansättning, ökade socioekonomiska klyftor i samhället, en hotad social sammanhållning, arbetslöshet, kanske särskilt bland unga medborgare, politiskt missnöje, utanförskap och avsaknaden av gemensamma mötesplatser i samhället. Allt detta har direkt eller indirekt att göra med frågan om gemensamma värden.

Därefter följer, i kapitel 2, en diskussion kring föreställningen om demokratins behov av homogenitet. Diskussionen knyter an till sociologisk forskning och statsvetenskaplig demokratidebatt och berör centrala begrepp som värdegrund, social sammanhållning, politisk kultur, social tillit, integration och nationell identitet. Den återkommande tematiken är demokrati och mångfald, tolerans och demokratiska värderingar. Olika synsätt lyfts fram och granskas.

I kapitel 3 diskuteras olika tänkbara sätt att skapa och upprätthålla gemensamma värderingar i ett samhälle. Här får skolan ett självklart utrymme. Det är en vanlig föreställning att skolan har en viktig funktion att fylla i en demokrati; man talar gärna om att skolan har ett demokratiskt uppdrag och att skolan är förmedlare av en värdegrund. Skolan ska bidra till att utveckla ansvarskännande samhällsmedlemmar och mer specifikt utrusta eleverna med sådana värderingar, förmågor och kunskaper som man behöver som medborgare i ett demokratiskt samhälle.

I samma kapitel berörs även andra arenor som kan antas vara inkluderande och stärka den värdemässiga sammanhållningen i ett land, såsom det civila samhället och det offentliga rummet. Också det politiska deltagandet, de politiska institutionerna och välfärdsstaten berörs kortfattat i sammanhanget.

Rapporten avslutas med ett fjärde kapitel som summerar innehållet. Där förs en diskussion om samhällets utmaningar utifrån framtidsperspektivet: Vilka av flera tänkbara samtida utmaningar utgör också reella framtida utmaningar för samhällets värdegemenskap och hur kan dessa utmaningar bemötas?

Rapporten ska i första hand ses som ett underlag till Framtidskommissionens fortsatta arbete och till diskussionen om vilka centrala samhällsutmaningar Sverige står inför. Den diskuterar och problematiserar frågor som på olika sätt berör demokratins behov av gemensamma värden. Rapporten ger också tips om vidare läsning genom att identifiera de forskningsfält och litteraturer där den aktuella tematiken behandlas mer ingående.

1

En hotad värdegemenskap?

1 En hotad värdegemenskap?

Detta inledningskapitel förklarar syftet med rapporten och innehåller även en kortfattad beskrivning av vad som konventionellt brukar uppfattas som samtida hot eller utmaningar mot samhällets värdegemenskap, i Sverige såväl som i andra demokratier i Europa och världen. Kristecken som vanligtvis har pekats ut rör exempelvis en ökad kulturell mångfald till följd av en förändrad befolkningssammansättning, ökade socioekonomiska klyftor i samhället, arbetslöshet, kanske särskilt bland unga medborgare, politiskt missnöje, utanförskap och avsaknad av gemensamma mötesplatser i samhället. Allt detta har direkt eller indirekt att göra med frågan om en värdegemenskap.

På en mer grundläggande nivå handlar det också om medborgarnas delaktighet, samhällsengagemang och politiska deltagande. Under de senaste årtiondena har det vid upprepade tillfällen förts diskussioner om demokratins stabilitet eller kvalitet i ljuset av sviktande medborgerligt engagemang och tendenser till ökat politiskt utanförskap.

Ökad mångfald

Det svenska samhället har på förhållandevis kort tid förvandlats till ett samhälle med etnisk och kulturell mångfald. Andelen medborgare med rötter utanför Sverige har stigit påtagligt de senaste årtiondena. Diversifierade samhällen är i sig inte nödvändigtvis problematiska utan kan vara väl så dynamiska. Det finns samtidigt en rad empiriska studier från senare år som har

visat att det i samhällen som präglas av etnisk heterogenitet och stora inkomstskillnader kan vara svårt att skapa mellanmännisklig tillit.¹

Mer allmänt kan man ställa frågan om kulturell mångfald och samhällsgemenskap är förenliga. Kan vi ha ett samhälle där människor upplever sig vara starkt knutna till en viss kultur och samtidigt förväntas vara delaktiga i ett samhälle som kännetecknas av kulturell mångfald? Är det i så fall nödvändigt att samhällsmedlemmarna delar en gemensam värdegrund?²

En uppenbar utmaning för framtiden är att motverka negativa konsekvenser av en förändrad befolkningsammansättning. Det handlar om att uppmärksamma och motverka diskriminering i vardag och i yrkesliv och att öka respekten och toleransen för människor med annan kulturell och etnisk bakgrund än svensk. Det finns grupper i Sverige som är öppet främlingsfientliga och som inte respekterar grundläggande mänskliga rättigheter. Den typen av intolerans måste aktivt motarbetas. Men det handlar också om att svenskarna i största allmänhet måste lära sig att acceptera en ny verklighet. Samtidigt är det en fråga om att vara tydlig även beträffande rättigheter och skyldigheter i relation till nyanlända medborgare. Det svenska samhället bygger på vissa klart uttalade normer och värderingar, och "integration" handlar inte bara om att öka toleransen i samhället bland människor med svensk familjebakgrund utan också om att ställa tydliga krav på människor som bosätter sig Sverige. Vi kan inte acceptera värderingar som strider mot regeringsformens skrivningar om kön, sexuell läggning eller religiös tillhörighet. Vi kan inte acceptera att yttrande- och tryckfrihet åsidosätts när exempelvis vissa grupper kräver censur av konstverk, även om dessa verk skulle kunna uppfattas som religiösa provokationer. Vi måste värna demokratin samtidigt som vi upprätthåller respekten för kulturella olikheter. Integration handlar om båda dessa

¹ Jfr Öberg et al., 2011.

² Jfr Lidskog, 2007.

utmaningar samtidigt och det är frågor som rör både människor med svensk och utländsk familjebakgrund.

I kapitel 2 i denna rapport ska vi se på olika aspekter av gemenskap och gemensamma värderingar i ett samhälle. Diskussionen täcker in begrepp som värdegrund, social sammanhållning, politisk kultur, systemstöd, socialt kapital, social tillit, demokrati, politisk socialisation, integration, multikulturalism och assimilation. Ett övergripande tema är demokratin och mångfalden. Syftet med begreppsgenomgången är delvis att problematisera begrepp som introducerats från politiskt håll för att beskriva och diskutera frågan om samhällets värdegemenskap. Det handlar också om att hänvisa till specifika samhällsvetenskapliga debatter i syfte att bättre förstå vad en gemensam värdegrund eller en värdegemenskap kan betyda.

Utanförskap

Andra problem som konventionellt uppfattas som hot mot den existerande och den framtida samhällsvärdegemenskapen har att göra med socialt och ekonomiskt utanförskap. En betydande andel medborgare står utanför den ordinarie arbetsmarknaden. Speciellt ungas utanförskap kan i detta avseende ses som oroväckande.³ Det finns vidare bostadsområden i vårt land som mycket tydligt är präglade av hög arbetslöshet, låg inkomst, kriminalitet och sociala problem. Sådana utsatta områden ger upphov till vissa negativa effekter som hotar att cementera utanförskapet. Det finns studier som visar att barn med föräldrar från sådana miljöer klarar sig sämre i skolan än andra barn. Det gäller heller inte bara sett till kunskapsresultat utan också med avseende på värderingar och demokratiska förhållningssätt. Den socioekonomiska och sociokulturella bakgrunden bestämmer alltså i hög utsträckning vilken typ av medborgare som formas, och skolsystemet tycks bara till viss del kunna utjämna den

³ Jfr *Fokus* 10, 2010.

typen av bakgrundsfaktorer. I kapitel 3 kommer vi att diskutera detta mer utförligt och beröra bland annat skolans möjligheter att skapa en värdegemenskap. Också i kapitel 2 diskuteras skolans demokratifostrande och medborgarförberedande uppdrag.

Kris eller förändrade villkor?

Delaktighet anses rent generellt vara värdefullt för medborgares tillägnande av demokratiska värderingar. Det finns samtidigt en omfattande forskningslitteratur om vad som ofta uppfattas som krissymtom i den moderna demokratin, nämligen att medborgarna inte längre engagerar sig i politiken på samma sätt eller i samma utsträckning som tidigare.⁴ De politiska partierna, föreningarna och organisationerna tappar ständigt medlemmar och det sker ingen återväxt i de politiska ungdomsförbunden. Medborgarna uppvisar tydliga tecken på missnöje med de traditionella kanalerna för ett politiskt engagemang.⁵ Samtidigt har den politiska misstron ökat; medborgarna är i dag mer uttalat kritiska mot sina förtroendevalda än tidigare.⁶

Alla har dock inte tolkat det förändrade politiska deltagandet och framväxten av mer uttalat kritiska medborgare som krissymtom eller framtida hot.⁷ Den samhällsvetenskapliga diskussionen om demokratin utmaningar och det förändrade politiska deltagandet hänvisar snarare till den något paradoxala observationen att det politiska engagemanget *både* har ökat och minskat under efterkrigstiden.⁸ Partierna framstår i de flesta studier som de stora förlorarna och i takt med att medborgarnas former för samhällsengagemang förändras, beskrivs just de konventionella partierna som oförmögna att kanalisera medborgarnas intresse och

⁴ Putnam, 2000; Pharr & Putnam, 2000; Dalton, 2006.

⁵ Vogel et al., 2003a; 2003b.

⁶ Esaiasson & Westholm, 2006; Holmberg, 1999; Möller, 1999; Holmberg & Oscarsson, 2004.

⁷ Se Amnå, 2008; Norris, 1999; 2002.

⁸ Sörbom, 2002, sid. 7; jfr Teorell & Westholm 1999a; 1999b.

aktiviteter.⁹ I synnerhet de unga medborgarnas generellt sett låga förväntningar på de etablerade partiernas möjligheter att fungera som meningsfulla aktörer kan anses vara problematiskt,¹⁰ eftersom sådana missnöjda medborgare i förlängningen skulle kunna komma att utgöra en potentiell väljarbas för missnöjesrörelser eller populistiska partier.¹¹

Samtidigt kvarstår ett stort intresse för politik bland såväl unga som gamla, och vissa nya former av politiskt handlande tycks vara på framväxt, till exempel olika slags konsumentbojkotter och aktionsorienterade handlingar.¹² Många vill ”göra någonting” men det handlingsutrymme som erbjuds via de etablerade politiska partierna eller organisationerna uppfattas inte som ändamålsenligt för det individuella engagemanget. Dessa samtidiga tendenser – minskat förtroende för konventionella politiska kanaler och ökat intresse för (vissa) politiska frågor – är således inte motsägelsefulla utan på sätt och vis ganska logiska; ett sjunkande partipolitiskt engagemang är ju inte oförenligt med ökad aktivitet på annat håll. En individ som aldrig skulle kunna tänka sig att gå med i ett parti kan likväl vara en mycket aktiv politisk varelse som gärna skriver under namninsamlingar, deltar i olika protester eller diskuterar samhällsfrågor på nätet, skänker pengar till Amnesty eller köper rättvisemärkta varor när hon handlar.

Det finns dock olika tolkningar av hur det förändrade deltagandet ska uppfattas, vilka hänger samman med de olika tänkbara förklaringarna till *varför* medborgarnas engagemang har förändrats. En stor del av litteraturen handlar i detta sammanhang om politikens individualisering. Begreppet *individualisering* är ett sociologiskt begrepp och hör hemma i analyser av det post- eller senmoderna samhället. Det empiriskt observerbara fenomenet som sådant – att medborgarna i dag tenderar att prioritera individuella strategier framför olika former av politiska

⁹ Gidlund & Möller, 1999.

¹⁰ Amnå, 2008, sid. 59–60.

¹¹ Jfr Ekman & Linde, 2010.

¹² Sörbom, 2002; 2005; 2010.

kollektiv – har dock uppmärksammats av såväl statsvetare som sociologer, om än på lite olika sätt. Vi ska i kapitel 3 gå in på den samhällsvetenskapliga diskussionen om politikens individualisering och se närmare på forskningen om de effekter som vanligtvis förknippas med individualiseringen: det mer kritiska förhållningssättet till auktoriteter samt det relativa ointresset för traditionella former av politiskt deltagande. Diskussionen, som bygger på och refererar till tidigare samhällsvetenskaplig forskning och utvärdering, mynnar ut i en kritisk granskning av sådana begrepp som konventionellt har använts för att diskutera medborgarnas politiska delaktighet: ”samhällsengagemang” och ”politiskt deltagande”. Resonemanget öppnar på så vis upp för en mer nyanserad syn på vad delaktighet innebär och vilken typ av problem ett sviktande engagemang egentligen kan sägas vara.

Behovet av mötesplatser

I den samtida debatten om samhällets gemensamma värderingar hänvisas ofta till behovet av *mötesplatser*, där individer med helt olika bakgrund träffas och interagerar. Det finns dock starka tendenser till att vi lever våra liv allt mer åtskilda från varandra, i allt fler avseenden. Bostadssegregation har länge varit en brännande fråga. Likaså har det länge diskuterats hur staden som offentligt rum allt mindre fungerar som mötesplats för människor från olika bakgrunder. Den nya informationstekniken möjliggör även andra slags parallella verkligheter. Vi väljer de medier och den nyhetsrapportering som passar oss och via internet håller vi kontakt med människor som delar våra intressen och åsikter. Vad gör detta med vår åsiktsbildning? Var möter vi det som är annorlunda eller främmande? Vad utmanar våra föreställningar om vad som är rätt och fel? Arbetsplatsen är fortfarande en öppen arena, men kanske bara delvis. Vissa grupper har svårt att ta sig in på arbetsmarknaden – till exempel ungdomar, medborgare med utländsk bakgrund och personer

med funktionsnedsättningar. Så värst många ”annorlunda” personer träffar vi kanske inte på jobbet, trots allt.

Samma sak gäller i allt högre utsträckning skolorna. Kritiker har till exempel menat att föräldrarnas rätt att fritt välja skola åt sina barn, i kombination av införandet av fristående skolor på religiös, etnisk eller alternativpedagogisk grund, kan vara problematisk. I stället för idealet med en likvärdig skola som utbildar alla på samma villkor tycks skolval och alternativa skolor innebära en acceptans av en slags institutionaliserad förlängning av *föräldrarnas* värderingar och synsätt.

Det finns således anledning att efterlysa fler mötesplatser. Det finns en rad empiriska studier som har visat att det konkreta mötet med ”den andre” kan bidra positivt till utvecklandet av tolerans och i förlängningen en värdegemenskap i samhället. Vi återkommer till en sådan diskussion i kapitel 3.

Rapportens struktur och syfte

Rapporten tar sin utgångspunkt i samhällsvetenskaplig forskning och debatt om demokratins villkor i ett pluralistiskt samhälle och den har en begreppsdiskuterande ambition: Vad innebär det att ett samhälle ska ha gemensamma värden? Hur uppstår och upprätthålls samhällsmedborgarnas värdegrund och förtroende för varandra, för de politiska institutionerna och för demokratin?

I kapitel 2 förs en diskussion kring föreställningen om demokratins behov av homogenitet. Denna diskussion knyter an till sociologisk forskning och statsvetenskaplig demokratidebatt och den berör centrala begrepp som värdegrund, social sammanhållning, politisk kultur, systemstöd, socialt kapital, social tillit, politisk socialisation, integrations- och assimilationsfrågor samt nationell identitet. Den återkommande tematiken är demokrati och mångfald, tolerans och demokratiska värderingar. Olika synsätt lyfts fram och granskas. I den löpande texten görs återkommande uppsummeringar i form av rutor, i syfte att förtydliga de centrala poänger och slutsatser som förs fram.

I kapitel 3 diskuteras olika tänkbara sätt att skapa och upprätthålla gemensamma värderingar i ett samhälle. Här får skolan ett självklart utrymme, men även andra arenor av betydelse för värdegemenskapen i samhället berörs, som exempelvis civilsamhället och det offentliga rummet. Också individualiseringen och det politiska deltagandet ges stort utrymme i detta kapitel.

Rapporten avslutas med kapitel 4 som för en diskussion om samhällets utmaningar utifrån framtidsperspektivet: Vilka av flera samtida utmaningar kan tänkas vara också reella framtida utmaningar mot värdegemenskapen, och hur kan dessa utmaningar bemötas?

Rapporten vill diskutera snarare än att besvara den typen av ”stora frågor”, och det finns rikligt med hänvisningar till källor som berör den aktuella tematiken. Rapporten ska ses som ett underlag till Framtidskommissionens fortsatta arbete. Den är alltså inte en rapport som i sig har till syfte att ge entydiga svar på vilka centrala samhällsutmaningar Sverige står inför eller att presentera utarbetade strategier för att möta dessa utmaningar. Det handlar snarare om att dels diskutera och problematisera frågor som på olika sätt berör demokratins behov av sammanhållning, dels ge tips om vidare läsning genom att identifiera de forskningsfält och litteraturer där den aktuella tematiken behandlas mer ingående.

Någonting måste också sägas om normativa ställningstaganden. Syftet med rapporten är att hänvisa och referera till tidigare forskning och utvärdering samt att beskriva innehållet i olika akademiska diskussioner utifrån en mer eller mindre neutral position. Samtidigt är det bitvis laddade frågor som avhandlas. Här och var i texten framskymtar – medvetet eller omedvetet – olika slags ställningstaganden, även om syftet inte har varit att argumentera för den ena eller den andra ståndpunkten. Sådana ställningstaganden speglar författarens personliga åsikter snarare än Framtidskommissionens åsikter.

2

Olika aspekter av samhällets värdegemenskap

2 Olika aspekter av samhällets värdegemenskap

Att ett samhälle behöver gemenskap är närmast en tautologi. Ordets etymologiska ursprung, från latinets *societas*, har att göra med just ”sällskap” eller ”förbund”. I en sociologisk mening är ett samhälle ett slags förbund av individer som lever tillsammans, mer eller mindre avskilda från andra samhällen, territoriellt och institutionellt. Sociologer skulle förtydliga att dessa individer är förenade av ett nätverk av sociala relationer, och möjligtvis av en gemensam kultur eller tradition. En uppsättning gemensamma värden anses i allmänhet också vara nödvändigt för att stärka sammanhållningen i samhället.

För att vi ska kunna tala om ett ”samhälle” krävs också en viss varaktighet och kontinuitet, där det vi vanligtvis menar med ett samhälle reproducerar sig själv och alltså överlever de individuella samhällsmedlemmarna.¹

I ett mer vardagligt språkbruk är ett samhälle ofta samma sak som ett land. Vi talar exempelvis om ”det svenska samhället” när vi avser de sociala relationer som förenar de människor som lever i landet Sverige.

Rent intuitivt är behovet av gemensamma värden och normer – och i förlängningen social sammanhållning – inte svårt att förstå. Om människor inte kan hålla sams och leva sida vid sida faller samhället sönder. Stater kan delas, ibland under fredliga former som i Tjeckoslovakien 1992–1993, men också bryta samman i våldsamma inbördeskrig. Exempel på det senare är

¹ Jfr Lidskog, 2007; Elias, 1996.

tyvärr inte ovanliga. Eller, så kan "samhället" fortsätta att existera, djupt splittrat exempelvis längs etniska skiljelinjer.

Frågan om samhällsgemenskapen har varit aktuell i den offentliga debatten under de senaste årtiondena, av flera skäl. Under 1990-talet fördes en stor internationell diskussion om medborgarnas förändrade politiska deltagande och sociala engagemang. Tongivande amerikanska statsvetare ville förklara det växande missnöjet med demokratin och det svalnande intresset för politiskt deltagande hos medborgarna i USA och många andra länder med hänvisning till ett minskande "socialt kapital". Denna slags individualism eller brist på mellanmänsklig tillit sades ligga bakom det sjunkande valdeltagandet och engagemanget samt det minskande intresset för politik.

Frågan om samhällsgemenskapen har också haft med faktiska politiska omvälvningar att göra. Under 1990-talet förändrades Sverige på olika sätt. Omvärlden gjorde sig påmind, långt mer påtagligt än tidigare under efterkrigstiden. Kommunismens fall i Central- och Östeuropa 1989 banade väg för ett tätare europeiskt samarbete, vilket i mitten av 1990-talet även inkluderade Sverige. Den ekonomiska globaliseringen skapade en utbredd medvetenhet om nationalstatens begränsningar. Vanliga människor fick uppleva hur internationella finanskriser direkt påverkade de egna jobben och välfärden. Till detta kom ökade migrationsströmmar. I Sverige hade invandringen fram till ungefär mitten av 1970-talet legat på jämförelsevis beskedliga nivåer, men under de senaste årtiondena har detta förändrats och andelen utlandsfödda i befolkningen har ökat, från ungefär 1 procent (1940) till 7 procent (1980) och 13,4 procent (2007). År 2012 bor ungefär 1,4 miljoner människor i Sverige som är födda utomlands, vilket motsvarar runt 15 procent av den totala befolkningen.² Inkluderas barn till utlandsfödda föräldrar – det som ibland kallas andra generationens invandrare – är andelen med kort förankring i Sverige kanske runt 20 procent i dag.³ De senaste

² Statistiska centralbyrån, 2012 (www.scb.se).

³ Jfr Johansson Heinö, 2009, sid. 46–47.

årens befolkningsökning i Sverige har främst haft att göra med invandringen, och Migrationsverket prognostiserar en fortsatt liknande utveckling, främst i form av en fortsatt asyl- och anhöriginvandring.

Ungefär hälften av de utrikes födda är enligt siffror från Statistiska centralbyrån (SCB) födda i Europa, främst i Finland (12 procent), medan runt 39 procent är födda i Mellanöstern och Asien (30 procent) eller Afrika (9 procent). Sverige har alltså, på ganska kort tid, blivit ett mångkulturellt samhälle. Detta har inte skett utan friktion, och sedan 1990-talet har vi vant oss vid animerade debatter mellan å ena sidan hätska kritiker av invandringen och å andra sidan inte mindre hätska försvarare av mångfalden. En mer nyanserad diskussion har till stora delar lyst med sin frånvaro, även om såväl invandring som integration har debatterats flitigt. Statsvetaren Andreas Johansson Heinö menar att vår tids debatter om integrationsfrågor och invandring är både önskvärda och oundvikliga:

Jag menar att dessa debatter i grunden refererar till reella problem, som hänger ihop med omfattande samhällsförändringar. Migrationsströmmar av den storleksordning vi har sett i Sverige och övriga Europa de senaste åren måste få stora konsekvenser och medföra omfattande påfrestningar för både individer och samhällen. Men en sådan debatt får inte reduceras till en fråga om bra och dåligt. Tonfallet är ofta öronbedövande högt. Från ena kanten ropar de som varnar för en islamisering av Europa och ser en framtid styrd av sharialagar, från den andra kanten hörs varningarna om stöveltramp från dem som tror sig bevittna 1930-talets comeback. Saklig debatt förutsätter ett mildare tonläge och en större ödmjukhet inför de förändringar som de europeiska samhällena nu genomgår. Ökad mångfald innebär förvisso en utmaning för samhällets grundläggande institutioner, eftersom dessa har växt fram inom ramen för ett relativt homogent samhälle. Men av detta följer inte automatiskt att det är mångfalden och inte institutionerna som behöver förändras.⁴

Den dagsaktuella diskussionen om samhällets värdegemenskap rör i mångt och mycket just integrationsfrågor, men det handlar

⁴ Johansson Heinö, 2011a, sid. 11.

också om problem som mer allmänt har att göra med social exkludering, arbetslöshet och utanförskap. Från politiskt håll har olika begrepp introducerats för att lyfta fram behovet av gemensamma värden i en situation där samhällsgemenskapen ses som utmanad – främst ”värdegrund” och ”social sammanhållning”. I detta kapitel ska dessa begrepp granskas mer ingående. En sådan diskussion inleder detta kapitel.

Kapitlet går därefter in på en rad samhällsvetenskapliga begrepp som ligger nära föreställningen om en värdegemenskap, som exempelvis politisk kultur, systemtilltro, socialt kapital och social tillit. Resonemanget utvidgas till en diskussion om demokratin behov av homogenitet, en diskussion som inledningsvis knyter an till statsvetenskaplig demokratidebatt och som bland annat berör frågan om vilken institutionell ordning som bäst främjar demokrati i olika typer av samhällen. Olika synsätt lyfts fram och granskas. Därefter anläggs ett bredare sociologiskt perspektiv på samhället och värdegemenskapen, och begreppen politisk socialisation, integration och assimilation tas upp till diskussion.

Samhällets värdegrund

Föreställningen om ett samhälles behov av gemensamma värden sammanfattas ofta i talet om en gemensam ”värdegrund”, ett begrepp som blev en del av den offentliga debatten under 1990-talet, då det kopplades till grundskolan och gymnasieskolan. Begreppet har dock använts även i andra sammanhang. I regeringens skrivelse *Dialog om samhällets värdegrund* fick begreppet förnyad aktualitet, med den uttalade ambitionen att stärka den sociala sammanhållningen och värdegrunden i samhället.⁵

Det finns fler exempel på värdegrundsbegreppets aktualitet. Det av regeringen tillsatta Kompetensrådet för utveckling i staten (KRUS) har samordnat projektet *Offentligt etos* (2010–

⁵ *Dialog om samhällets värdegrund*, 2009.

2012) som syftat till att ”ge myndigheterna stöd i deras eget arbete med värdegrunds-, etik- och bemötandefrågor”. Svenska statstjänstemän förväntas med andra ord ha en gemensam värdegrund, som inte uteslutande begränsar sig till tjänsteutövningen. För detta ändamål har man bland annat utvecklat en särskild process kallad *Värdegrundsarbete i staten* (VIS).⁶

I den följande begreppsutredande diskussionen ska vi dock främst fokusera på värdegrundsbegreppet i skolkontexten. Ofta är det just skolan som hamnar i fokus när det talas om ”att arbeta med värdegrunden”; uttrycket har nästan blivit synonymt med att fostra elever till demokratiska medborgare. Dock kvarstår flera problem med begreppet som sådant.

Om den svenska skolans ”värdegrund”

År 1999 startade Utbildningsdepartementet det så kallade Värdegrundsprojektet, vars syfte var att stödja och stimulera arbetet med skolans demokratiska uppdrag. Med begreppet *värdegrund* avsåg man de grundläggande demokratiska värderingar som enligt skollagen och den då gällande läroplanen skulle prägla skolans hela verksamhet – som respekten för människors lika värde och människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, jämställdheten mellan kvinnor och män samt solidariteten med svaga och utsatta. Begreppet som sådant initierades redan i början av 1990-talet i samband med Läroplanskommitténs utredning *Skola för bildning*,⁷ men det var kanske först 1998, då en ny läroplan för förskolan antogs⁸ samtidigt som läroplanen för det obligatoriska skolväsendet från 1994 reviderades,⁹ som begreppet började användas mer generellt när man talade om skolans demokratifostrande funktion, och senare, när man talade

⁶ Se www.krus.nu

⁷ SOU 1992:94.

⁸ *Läroplan för förskolan*, 1998.

⁹ *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet*, 1998.

om värdegemenskapen i det svenska samhället i en vidare mening.¹⁰

En föreställning som låg till grund för Värdegrundsprojektet var att värdegrundsfrågor hamnat i skuggan av skolans traditionella kunskapsuppdrag. I Skolverkets *Ständigt. Alltid!* förklarade Läroplanskommitténs ordförande Ulf P. Lundgren och dess huvudsekreterare Berit Hörnqvist hur de resonerade när själva begreppet värdegrunden lanserades.¹¹ Dels knöt man direkt an till skollagens portalparagraf, där det slås fast att skolans verksamhet ska utformas i överensstämmelse med grundläggande demokratiska värderingar, dels menade man att det gällde att peka ut sådana grundläggande värden som man betraktade som ”oförytterliga” i ett demokratiskt samhälle:

Oförytterliga värden är de som i en given kulturkrets gäller under alla omständigheter. De utgör medborgarnas samfällda moraliska fond som egentligen inte behöver motiveras med målrationella argument.¹²

Värdegrundsprojektet gav i första hand upphov till pedagogiskt elev- och läromaterial som distribuerades till såväl förskolorna som grundskolan och gymnasieskolorna i stora upplagor.¹³ Projektet finns avrapporterat i en rad publikationer från Skolverket och finns sammanfattat i slutrapporten *Värdegrunds-boken: om samtal för demokrati i skolan*.¹⁴ Värdegrundsprojektets slutrapport menade att all verksamhet i skolan – inte bara undervisningen eller delar av undervisningen – skulle genomsyras av värdegrunden.¹⁵

Det första Värdegrundsprojektet (1999–2000) visade tidigt svårigheterna att slå fast exakt vad det innebar att skolorna skulle arbeta med värdegrunden. Skolans uppdrag i detta avseende

¹⁰ Jfr *Skolan och värdegrunden*, 1998; Hedin & Lahdenperä, 2000.

¹¹ *Ständigt. Alltid! Skolans värdegrund – kommentarer till läroplanen*, 1999.

¹² *Ständigt. Alltid! Skolans värdegrund – kommentarer till läroplanen*, 1999, sid. 10.

¹³ Jfr Ekman & Todosijevic, 2003; Ekman, 2011.

¹⁴ Zackari & Modigh, 2000.

¹⁵ Zackari & Modigh, 2000, sid. 90–92; jfr Orlenius, 2001; Lindgren, 2003; HA Larsson, 2004; Colnerud, 2004; *En fördjupad studie om värdegrunden*, 2000; *Med demokrati om uppdrag. En temabild av värdegrunden*, 2000; *Ständigt. Alltid! Skolans värdegrund – kommentarer till läroplanen*, 1999.

kunde te sig oprecist och möjligtvis något motsägelsefullt. Elever skulle tillgodogöra sig en värdegrund (demokratiska förhållningssätt) genom kritiskt ifrågasättande och samtal om gemensamma samhällsliga frågor – men samtidigt fanns det vissa värden som *inte* skulle ifrågasättas, som alla människors lika värde, jämställdhet och respekt för individens integritet.¹⁶ Här fanns – och finns – ett spänningsfält: Är skolans värdegrund öppen för diskussion (alltså förhandlingsbar) eller ska den ses som en odiskutabel utgångspunkt för all diskussion?¹⁷

Värdegrundsarbetet i många skolor tycktes i praktiken vara mer inriktat på tematiska och tillfälliga insatser mot det som bröt mot värdegrunden, till exempel mobbing, än på sådant som långsiktigt kunde främja framväxten av gemensamma demokratiska förhållningssätt.¹⁸ Med en sådan praktik blir ”värdegrunden” närmast liktydigt med vissa ordningsregler. Vid en utvärdering såg Skolverket därför ett behov av följa upp hur skolor i praktiken arbetade med värdegrunden, eftersom kunskapsuppdraget och värdegrundsuppdraget tenderade att uppfattas som åtskilda.¹⁹

Från 2009 till våren 2011 arbetade således Skolverket igen med ett speciellt uppdrag om skolans värdegrund. Denna gång skapade man en webbplats med information om värdegrunden och tog fram olika stödmaterial.²⁰ En uppföljande studie om skolornas värdegrundsarbete genomfördes också, under ledning av Ann Ahlberg vid Institutionen för didaktik och pedagogik, Göteborgs universitet. Studien, som bygger på omfattande intervjuer och observationer, finns sammanfattad i rapporten *Skolvardagens komplexitet*.²¹ I rapporten uppmärksammas bland annat värdegrundens öppenhet för olika tolkningar eller inneboende spänningsfält. Till exempel finns en viss oklarhet beträffande fostransmålen: Skolelever fostras i dag till ökat

¹⁶ Jfr Hedlin, 2006; *I enlighet med skolans värdegrund?*, 2006.

¹⁷ Liljestrand, 2011, sid. 43; 2002.

¹⁸ Jfr *Utvärdering av metoder mot mobbing*, 2011; *Skolors arbete vid trakasserier och kränkande behandling*, 2010.

¹⁹ Skolverket, 2011; *Förskolans och skolans värdegrund*, 2011.

²⁰ Skolverket, 2011.

²¹ *Skolvardagens komplexitet – en studie av värdegrundsarbetet i skolans praktik*, 2011.

individuellt ansvarstagande²² medan värdegrundsarbetet samtidigt tycks förutsätta en fostran till *kollektivt* inriktade personer med målet att utveckla demokrati för ökad jämlikhet.²³ Rapporten pekar även på andra inneboende spänningsfält i värdegrundsbegreppet, vilka kan ha uppstått helt enkelt för att politiska styrdokument oftast blir till i förhandlingar mellan olika intressen och att de därför ofta innehåller kompromisser. Vad exakt värdegrunden är blir då en tolkningsfråga.²⁴ Till exempel sägs de demokratiska värderingarna i skollagen å ena sidan vara ”oförytterliga”, vilket innebär att dessa inte kan förhandlas bort. Å andra sidan sägs de (enbart) gälla i en viss kulturkrets. Handlar det då om absoluta värden, eller relativa, kulturberoende och föränderliga värden, givet kontexten?

En annan aspekt på skolans arbete med värdegrunden är att själva utgångspunkten kan ses som problematisk. När man i skolans styrdokument ger sken av att beskriva någonting faktiskt existerande – som när man talar om ”de grundläggande värden som vårt samhällsliv vilar på”, vilka skolan således har till uppgift att förmedla – handlar det i själva verket om önskemål eller normativa utsagor snarare än verklighetsbeskrivningar. Vi vet ju inte exakt i vilken utsträckning en sådan värdegrund existerar, utan det är närmast en empirisk fråga.²⁵

Skolverket konstaterar i sin redovisning av värdegrundsuppdraget från senare år att arbetet med värdegrunden i praktiken sker med stor variation ute i skolorna, med avseende på både intensitet och organisationssätt.²⁶ En generell slutsats är att skolledningen har en nyckelroll i sammanhanget – en lyckad situation kräver en drivande och engagerad skolledning. En annan lärdom är att arbetet med skolans värdegrund uppfattas som en utmaning, speciellt med avseende på elever i de övre åldrarna. Lärare tycker

²² Jfr Dovermark, 2004; Andreasson, 2007.

²³ *Skolvardagens komplexitet – en studie av värdegrundsarbetet i skolans praktik*, 2011, sid. 102.

²⁴ *Skolvardagens komplexitet – en studie av värdegrundsarbetet i skolans praktik*, 2011, sid. 98–101.

²⁵ Boström, 2000, sid. 46.

²⁶ Skolverket, 2011.

att det är en ibland svår balansgång mellan att stå för och försvara värdegrunden och samtidigt uppmana till ett allmänt kritiskt ifrågasättande.²⁷

Den uppföljande rapporten *Skolvardagens komplexitet* identifierar fyra olika förhållningssätt i skolors arbete med värdegrunden, vilka kan ses som en progression från ett mer eller mindre oreflekterat arbete till ett systematiskt och medvetet arbete.²⁸ De olika förhållningssätten utesluter dock inte varandra, utan kan delvis överlappa:

- *Värdegrunden som vedertagen:* Värdegrunden utgör en självklarhet i skolan, men är inte föremål för djupare reflektion.
- *Värdegrunden som formalisering:* Värdegrundsarbetet är formellt arrangerat genom möten och rutiner av olika slag. Det finns en medveten strävan på skolan efter att förmedla och förankra värdegrunden och detta sker via vissa lokalt utformade metoder och rutiner. Insatser är fragmentariska.
- *Värdegrunden som pedagogiskt flöde:* Värdegrundsförmedlingen sker på skolan i ett ständigt pågående processinriktat arbetet. Det sker en kontinuerlig prövning och omprövning av verksamheten. Relationer fokuseras – mellan elever och personal men också mellan skola, föräldrar och omgivande samhälle.
- *Värdegrunden som interaktion mellan skola och samhälle:* Arbetet med värdegrunden sätts medvetet i relation till det omgivande samhället och rådande samhällsstrukturer. Klass, kön, etnicitet och funktionsnedsättning uppmärksammas i relation till hur värdegrunden förmedlas och omsätts i skolans verksamhet.

Skolverket menar att i de fall där värdegrunden uppfattas som självklar och i sig själv ”god” (värdegrunden som vedertagen), blir arbetet lätt till en fråga om att uppmärksamma egenskaper och beteenden som somliga elever har och andra inte har. Detta

²⁷ Jfr Ekman & Pilo, 2012.

²⁸ *Skolvardagens komplexitet – en studie av värdegrundsarbetet i skolans praktik*, 2011.

går hand i hand med att uppfatta värdegrundsuppdraget som åtskilt från kunskapsuppdraget, där fokus blir elevernas beteenden och egenskaper som objekt för fostran. Skolverket menar att detta kan ses som ett hinder mot arbetet med värdegrunden:

Fokus på det som uppfattas som brister hos enskilda eller grupper av elever hindrar verksamheter från att rikta blicken mot hur normer och värden tar sig uttryck på den egna skolan – i undervisningen och i organisationen. När arbetet med värdegrunden ses som något skilt från den ordinarie undervisningen blir detta än mer problematiskt.²⁹

Ett processororienterat arbetssätt, där relationer fokuseras och där det finns en interaktion mellan skola, föräldrar och omgivning, är att föredra, menar Skolverket.³⁰ På så vis uppmärksammas strukturer, normer, maktförhållanden och dominerande tankesätt, både i samhället och i verksamheten, och utifrån detta kan en bättre miljö skapas för elevernas utveckling av demokratiska värderingar, förmågor och förhållningssätt.

Ett problematiskt begrepp

Den typ av vagheter som här har lyfts fram, har gjort att skolforskare och andra har en viss benägenhet att undvika värdegrundsbegreppet, och i stället tala om "värdepedagogik".³¹ När Ungdomsstyrelsen 2010 fick i uppdrag av regeringen att genomföra en kartläggning av vilka insatser som gjorts under senare år för att stärka "social sammanhållning och samhällets värdegrund", kom man just fram till att värdegrundsbegreppet var problematiskt.³² Bland annat sågs det som problematiskt att begreppet sätts i singular, vilket tycks antyda att det finns *en* värdegrund i samhället – och det

²⁹ Skolverket, 2011, sid. 24.

³⁰ Jfr *Utvärdering av metoder mot mobbing*, 2011.

³¹ Thornberg, 2004; 2006; Colnerud & Thornberg, 2003.

³² *Värdefulla möten*, 2010, sid. 98–99.

upplevs då som oklart hur detta ska förstås i ett samhälle präglad av mångfald. Vidare noterades en oklarhet rörande värdegrundens status över tid: Är den statisk eller förändras den? Ungdomsstyrelsen såg närmast ”värdegrunden” som synonym med demokrati och mänskliga rättigheter, vilka dock även ingår i begreppet ”social sammanhållning” (jfr nedan). Slutsatsen var att begreppet ”samhällets värdegrund” inte bör användas.³³

Vi ska längre fram i denna rapport (kapitel 3) återkomma till en diskussion kring de mer praktiska aspekterna vid förmedlandet av en värdegrund. Syftet här har främst varit att peka på en rad vagheter med begreppet som sådant. Samtidigt är grundtanken förhållandevis klar. Trots inneboende oklarheter och spänningar i värdegrundsbegreppet är föreställningen om *behovet* av en gemensam värdegrund tydlig nog; det handlar om ett upplevt behov av att ge alla människor i samhället gemensamma förhållningssätt till vad som på åtminstone grundläggande nivå är rätt och fel, acceptabelt och oacceptabelt, och vad som bör eftersträvas och vad som bör förkastas.

Social sammanhållning

Vad kan då sägas om det andra begrepp som regeringen introducerade i skrivelsen *Dialog om samhällets värdegrund*,³⁴ nämligen ”social sammanhållning”? Hur förhåller det sig till tanken på en värdegemenskap? Man kan börja med att konstatera att begreppet social sammanhållning inte har något givet innehåll. Det finns ingen gemensam förståelse av detta begrepp; det är inte förankrat i något visst politikområde eller inom något visst forskningsfält. Det tycks ligga nära en konventionell tanke om demokratiskt medborgarskap och demokratiska rättigheter,

³³ *Värdefulla möten*, 2010, sid. 99.

³⁴ *Dialog om samhällets värdegrund*, 2009.

men det täcker också in vad statsvetare skulle kalla för "systemstöd" eller "politiskt förtroende"³⁵ och i vidare bemärkelse "socialt kapital",³⁶ "politisk kultur"³⁷ och "social tillit".³⁸

Den svenska regeringen lyfter i *Dialog om samhällets värdegrund* fram följande kännetecken för ett samhälle med stark social sammanhållning:³⁹

- Det finns en allmänt delad uppfattning om att alla individer och grupper bidrar till och är viktiga för samhället.
- Människor har lika rättigheter, skyldigheter och möjligheter oavsett kön, könsöverskridande identitet eller uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionsnedsättning, sexuell läggning eller ålder.
- Det finns en allmän kunskap och medvetenhet om individens rättigheter, skyldigheter och ansvar i förhållande till samhället och sina medmänniskor.
- Människor i allmänhet har förtroende för samhället och myndigheterna samt för att dessa behandlar individer rättvist och rättssäkert.
- Människor känner tillhörighet och delaktighet i samhället och tillit till sina medmänniskor.

När begreppet social sammanhållning formulerades menade regeringen att det täckte in två dimensioner av sammanhållning – dels horisontellt mellanmänniskt förtroende, dels det vertikala förhållandet mellan medborgare och politiker. Det är helt riktigt. Samtidigt kan man också se det som att begreppet rör en hel rad andra aspekter, utöver detta. Vi ska i det följande se på hur detta innehåll, som tillsammans utgör begreppet social sammanhållning förhåller sig till näraliggande och inom samhällsvetenskaplig

³⁵ Easton, 1965.

³⁶ Putnam, 1993.

³⁷ Almond & Verba, 1963; 1980.

³⁸ Rothstein, 2003; 2005.

³⁹ Återgivna i *Värdefulla möten*, 2010, sid. 12.

forskning etablerade begrepp som *politisk kultur*, *systemtilltro*, *socialt kapital samt social tillit*. Vi ska också se på föreställningen om demokratins behov av gemenskap, och uppmärksamma olika synsätt på *demokrati* och *demokratiskt medborgarskap*. Därefter går vi också in på frågan om *politisk socialisation* och *integration*.

Politisk kultur

Den definition av social sammanhållning som ges i skrivelsen *Dialog om samhällets värdegrund* (se ovan) rör olika typer av (önskvärda) gemensamma värden, som till exempel medborgarnas förtroende för varandra och för de politiska myndigheterna. I en etablerad forskningslitteratur brukar detta kallas för ”politisk kultur”. Låt oss börja med att se närmare på detta fält.

I modern statsvetenskap brukar studiet av politisk kultur förknippas med ett verk framför alla andra, nämligen Gabriel Almond och Sidney Verba *The Civic Culture* från 1963. Deras studie syftade till att visa hur demokratisk stabilitet hängde samman med ”medborgarandan” eller den gemensamma politiska kulturen i ett land. Författarna menade att en stabil demokrati var troligast i ett samhälle där en deltagande kultur till viss del uppvägdes av en distanserad och en undersåtlig kultur. Medborgarna skulle godta och tro på sitt politiska system, men alla skulle inte engagera sig i politiken i allt för hög utsträckning. Det aktiva och informerade deltagandet skulle alltså kombineras med respekt för regeringens handlingsutrymme. Ett allt för intensivt deltagande sågs som ett hot; det kunde leda till masshysteri som i Tyskland under 1930-talet.⁴⁰

Studiens slutsats var att den typ av medborgaranda som man kunde observera i USA och Storbritannien var bäst för en stabil demokrati. De angloamerikanska länderna kännetecknades av just en balanserad uppslutning (*diffuse support*) kring de demokratiska institutionerna, hävdades det.⁴¹

⁴⁰ Almond & Verba, 1963; 1980.

⁴¹ Almond & Verba, 1963.

Analytiskt skilde Almond och Verba på *kognitiva, emotiva och evaluativa* komponenter i individens politiska förhållnings-sätt, vilka uppfattades som bestämda av socialisationsprocesser, där politisk kognition har att göra med kunskap eller medvetenhet om det politiska systemet. Politisk affektion omfattar de känslor som en individ har inför det politiska systemet, exempelvis i form av lojalitet eller nationell stolthet och politisk evaluation är sammanfattande omdömen av det politiska systemet som helhet. I Almond och Verbas ursprungliga modell av politisk kultur ingick också "självet", alltså medborgarnas syn på sin egen roll i det politiska systemet.⁴²

I den tidiga forskningen om politisk kultur såg man i allmänhet den politiska socialisation som formade dessa kognitiva, emotiva och evaluativa komponenter som en kumulativ process, där inläringen av politiska förhållningssätt skedde under hela livet. Senare inläring byggde på tidigare inläring, vilken ansågs fungera som ett filter för den senare.⁴³

I slutet av 1960-talet och under 1970-talet blev Almond och Verbas *political culture approach* utsatt för skarp kritik från flera håll. Kritiken var av både allmän, ideologisk och metodologisk karaktär. En invändning var att stabiliteten i det amerikanska systemet hade övervärderats. Man tyckte sig vid den här tiden i stället kunna tala om en demokratins kris. De politiska institutionerna höll på att förlora legitimitet, menade samtida bedömare. Demokratins villkor hade förändrats, i en tid av politisk radikalisering. Dessa förändrade villkor gällde inte heller enbart för USA utan för hela Västeuropa.⁴⁴

Andra kritiker pekade ut den grundläggande vaghet som fanns i själva definitionen av "politisk kultur". Också den ofta citerade definitionen av Gabriel Almond och G. Bingham Powell – från ett senare datum – har kritiserats på samma grunder:

⁴² Almond & Verba, 1963.

⁴³ Almond et al., 1996, sid. 43–62; Goldmann et al., 1997, sid. 211–212.

⁴⁴ Jfr Goldmann et al., 1997, sid. 211–212.

Politisk kultur är alla de attityder till, förhållningssätt om och känslor för politik som finns i ett samhälle vid en given tidpunkt. Denna politiska kultur har skapats av landets historia och av pågående sociala, ekonomiska och politiska processer.⁴⁵

Att en sådan vag definition ändå anammats av forskare skulle kanske kunna förklaras med hänvisning till dess öppenhet. För en empiriskt orienterad forskare som analyserar opinionsundersökningar kan själva vagheten i definitionen te sig lockande, eftersom i stort sett vad som helst kan inkluderas i begreppet utan att man förvillar sig in i alltför snåriga teoretiska resonemang.⁴⁶ Emellertid kom den demokratiforskning som använde ”politisk kultur” som en förklarande variabel under 1970- och 1980-talen till stora delar att ersättas av studier som byggde på modeller som utvecklats inom *public choice*-skolan, en riktning inom statsvetenskapen som med hjälp av ekonomiska modeller fokuserade på individers rationella val. Man kritiserade användningen av ”kultur” som en förklaringsfaktor, och menade att medborgarnas förhållningssätt till politiken hade mer att göra med deras nyttomaximering än med diffusa kollektiva värderingar.⁴⁷

Olika typer av medborgarkulturer

I föreställningen om samhällets behov av en värdegemenskap och sammanhållning ingår medborgarnas förtroende för samhället och myndigheterna och för varandra, samt en allmän kunskap och medvetenhet om individens rättigheter, skyldigheter och ansvar. Detta kallas inom statsvetenskap för medborgarkultur eller politisk kultur. Det är vid analyser av medborgares förhållningssätt till samhället och politiken nyttigt att knyta an till den litteraturen. För en översikt, se Thomas Denks bok *Politisk kultur* från 2009.⁴⁸

⁴⁵ Almond & Powell, 1978, sid. 25. Författarens egen översättning.

⁴⁶ Jfr Fuchs & Roller, 1998, sid. 37.

⁴⁷ Almond & Verba, 1980; Jfr Fuchs, 1998; Laitin, 1995.

⁴⁸ Denk, 2009.

Sammanfattningsvis kan sägas att studiet av ”politisk kultur” handlar om hur medborgares kollektiva attityder, värderingar, kunskap och kulturella traditioner påverkar – och påverkas av – de politiska institutionerna i ett land. Den metod som föredragits inom detta fält har varit den kvantitativa, empiriska *survey*-forskningen, vilken ska förstås som en reaktion mot den äldre statsvetenskapliga forskningen, vilken sysslade med mer deskriptiva analyser av olika länders konstitutionella och formella institutionella politiska ramverk. Mer specifikt har den empiriska forskningen om politisk kultur handlat om att utifrån opinionsundersökningar undersöka medborgares stöd för olika aspekter av det politiska systemet. Vi ska i nästa avsnitt se på vad detta innebär.

Politiskt stöd (systemtilltro)

När man analyserar medborgarnas stöd för olika typer av politiska system skiljer man i allmänhet på olika dimensioner eller objekt mot vilka medborgarna kan rikta sitt stöd. Utgående från systemteoretikern David Easton⁴⁹ har den amerikanska statsvetaren Pippa Norris utvecklat en multidimensionell modell för att studera medborgarnas stöd för ett demokratiskt politiskt system.⁵⁰ Norris skiljer på fem olika komponenter av det demokratiska systemet:

- den politiska samfälligheten
- den politiska regimens principer
- den politiska regimens effektivitet
- den politiska regimens institutioner
- olika politiska aktörer.

⁴⁹ Easton, 1953; 1965.

⁵⁰ Norris, 1999.

Medborgarna kan rikta sitt stöd eller missnöje mot var och en av dessa (tabell 1).

Tabell 1: Medborgarstöd för olika komponenter av det politiska systemet

Objekt	Typ av stöd	Exempel på indikatorer (frågor i attitydmätningar)
Den politiska samfälligheten	En känsla av samhörighet med det egna landet (den politiska gemenskapen)	Hur stolt är du över att vara medborgare i detta land?
Regimprinciper	Stöd för demokrati som ett ideal eller som det principiellt bästa styrelseskicket	Demokratin är inte problemfri men är ändå bättre än alla andra typer av statsskick. (Instämmer/instämmer inte)
Regimeffektivitet	Stöd för demokratin såsom den fungerar i praktiken, i ett visst land vid en viss tidpunkt	Hur nöjd är du med demokratins funktionssätt i vårt land?
Regiminstitutioner	Stöd för de existerande politiska institutionerna i ett land: parlament, polis, domstolar, partier, militären och så vidare	Hur stort förtroende har du för följande institutioner i vårt land? (parlament, polis, domstolar, partier, militären och så vidare)
Aktörer	Stöd för specifika politiska ledare	Hur nöjd är du med våra nu sittande makthavares sätt att styra landet?

Källa: Norris, 1999.

Att stödja det första av dessa objekt, *den politiska samfälligheten*, innebär kort sagt att känna något slags lojalitet till eller samhörighet med det egna landet eller den egna nationen. En stark nationell identitet kan tolkas som ett sådant stöd för den politiska gemenskapen. Åtskillnaden mellan den politiska regimens *principer* och det demokratiska systemets *effektivitet* (funktionssätt) görs för att analytiskt skilja på olika typer av

demokratistöd, exempelvis när man analyserar attityddata. En person kan stödja demokratin som ett normativt ideal, på en principiell nivå, som det bästa av alla tänkbara styrelseskick. Men en individ kan också stödja ett demokratiskt styrelseskick på en mer instrumentell nivå – så länge den demokratiska regimen ser till att leverera välfärd och nyttigheter stödjer man demokratin men i tider av sviktande effektivitet kan man tänka sig att dra tillbaka sitt stöd. En sådan typ av villkorat stöd är uppenbarligen någonting annat än stödet för demokratin som normativt ideal. Därför är det viktigt att här göra en analytisk distinktion.

Skillnaden mellan att stödja den politiska regimen institutioner och specifika politiska aktörer har att göra med skillnaden mellan att stödja exempelvis Barack Obama som president och att stödja presidentskapet som institution. Det är också värt att notera att medborgarna i ett land mycket väl kan känna olika grad av tilltro till olika typer av institutioner. Att man misstror regeringen eller parlamentet betyder inte nödvändigtvis att man också misstror polisen och domstolarna, eller tvärtom.⁵¹

Dessa distinktioner är enkla men av direkt relevans för förståelsen av vad medborgarnas demokratistöd i praktiken kan handla om. Demokratin kan enkelt uttryckt stödjas dels på en principiell nivå, dels på en *instrumentell* nivå (eller sakna stöd på en av eller båda dessa nivåer).⁵²

Olika typer av politiskt stöd

I föreställningen om samhällets värdegemenskap och sammanhållning ingår medborgarnas förtroende för samhället och myndigheterna samt för att dessa behandlar individer rättvist och rättssäkert. Annorlunda uttryckt handlar detta om systemtilltro. Man ska dock vara medveten om att det inte bara finns en typ av medborgarstöd för det politiska systemet,

⁵¹ Norris, 1999, sid. 9–12; Klingemann, 1999, sid. 33–38.

⁵² För en mer utförlig diskussion om denna nivåproblematik, se Linde & Ekman, 2003; 2006.

utan flera (tabell 1). Det kan finnas förtroende (eller avsaknad av förtroende) för den politiska samfälligheten, den politiska regimens principer, den politiska regimens effektivitet, olika institutioner samt specifika politiska aktörer. Dessa kan sägas befinna sig på olika nivåer. Avsaknad av stöd för exempelvis vissa institutioner (specifika myndigheter) betyder inte nödvändigtvis att medborgare också känner sig alienerade från den politiska samfälligheten.

Socialt kapital och social tillit

Diskussionen om en värdegemenskap hamnar vidare nära ett par andra begrepp som används inom samhällsvetenskaplig forskning: ”socialt kapital” och ”social tillit”. I en rad uppmärksammade arbeten har den amerikanska statsvetaren Robert D. Putnam populariserat det första av dessa begrepp, vilket enkelt uttryckt handlar om den tillit som medborgare har för varandra. Enligt Putnam kan socialt kapital skapas i samhällen över tid, genom medborgares deltagande i olika formella och informella nätverk, vilket ger upphov till vissa kollektiva normer. Medborgare lär sig att lita på varandra, att samarbeta och att respektera ingångna avtal.⁵³

Socialt kapital delas av Putnam upp i två former: överbryggande (*bridging*) och sammanlänkande (*bonding*) socialt kapital. Det överbryggande sociala kapitalet anses ge mer positiva effekter på samhället som helhet än det sammanlänkande sociala kapitalet, vilket kan leda till ökade gruppmotsättningar. Det handlar helt enkelt om skillnaden mellan att lita på folk i allmänhet och att lita på folk i sin egen grupptillhörighet.⁵⁴

Putnam ger också en tydlig förklaring till behovet av socialt kapital: Det är användbart för att undvika så kallade sociala fällor. En social fälla är enkelt uttryckt en situation där en individ – som i

⁵³ Putnam, 1993; 1997; 2000.

⁵⁴ Se Field, 2008.

normala fall ser värdet av att följa de regler och konventioner som gäller i ett samhälle – ändå väljer att bryta mot reglerna eller konventionerna, eftersom ”alla andra” gör det: ”Om alla andra smiter från att betala skatt kan jag också göra det” – så ser logiken ut. En sådan brist på tillit skapar dock en social fälla, eftersom det vore bättre för hela samhället om alla betalade skatt. Men utan det sociala kapitalet finns det alltså för få incitament för en individ att samarbeta (betala skatt), om ingen annan gör det. Socialt kapital är således inte av vikt enbart för en fungerande marknadsekonomi (kontraktsuppfyllelse) och ekonomisk tillväxt utan också rent allmänt för en modern demokratisk stat.⁵⁵

Statsvetaren Bo Rothstein menar att den sociala tilliten därför är kärnan i Putnams sociala kapital (som utgörs av tillit, nätverk och normer). Ett starkt socialt kapital – eller hög social tillit – är enkelt uttryckt det som får demokratin att fungera på ett bra sätt. Avsaknad av sådan tillit går hand i hand med korruption och partiskhet, vilket skapar en brist på legitimitet och delaktighet.⁵⁶

Rothstein kopplar uppkomsten av den sociala tilliten till politiska institutioner men på ett lite annat sätt än sin amerikanske kollega. Putnam menar något förenklat att det är medborgarnas deltagande i frivilligorganisationer och sociala nätverk som skapar det sociala kapital som i slutändan är det som bär upp institutionerna i ett samhälle. Rothstein menar i stället att de politiska institutionerna i sig, som sätts upp för att administrera staten, är helt centrala för att *skapa* tillit. Medborgares kontakt med det demokratiska politiska systemet går så att säga alltid via specifika institutioner och närbyråkrater som till exempel polis, domstolar, sjukhus, myndigheter eller skolor. Tillit för samhället och systemet – och till folk i allmänhet – beror enligt Rothstein på hur medborgarna faktiskt upplever alla dessa möten med välfärdsstaten. Blir man i sina kontakter med ”staten” bemött på ett korrekt och opartiskt sätt, skapas tillit. Nyckeln till en fungerande demokratisk ordning blir

⁵⁵ Putnam, 1993.

⁵⁶ Rothstein, 2003; 2005.

således, enligt Rothstein, att inrätta opartiska och universella (snarare än partikulära eller behovsanpassade) politiska institutioner. När medborgare upplever att de behandlas likadant som alla andra uppstår nämligen förtroende för institutionerna. Det handlar också om den korrekta proceduren, snarare än om slutresultatet; en medborgare kan acceptera ett negativt beslut från en myndighet, så länge hon eller han upplever att myndigheten är opartisk. Om myndigheten däremot uppfattas som partisk eller korrupt – ja, då uppstår i förlängningen misstroende och bristande legitimitet för hela det politiska systemet.⁵⁷

Institutioner och social tillit

I analyser av samhällets värdegemenskap och framtidens utmaningar är det viktigt att beakta välfärdsinstitutionernas faktiska funktionssätt och medborgarnas uppfattningar om det faktiska funktionssättet: Upplever medborgarna att välfärdsstaten är rättvis och behandlar alla på lika villkor? Risken är i annat fall att social tillit aldrig uppstår i hela samhället utan att olika slags sociala fällor i stället präglar samhällslivet.

Demokrati och behovet av gemensamma förhållningssätt

I regeringens föreställning av en värdegemenskap ingår vidare sådant som konventionellt kopplas samman med demokratiska rättigheter.⁵⁸ Den uttalade ambitionen är också just att verka för social sammanhållning genom en dialog som utgår från demokrati och mänskliga rättigheter som en gemensam bas för samhället och dess invånare. På det viset kan man, liksom Ungdomsstyrelsen, anta att det regeringen avser med ”värdegrunden” i mångt och mycket

⁵⁷ Rothstein, 2003; 2005; jfr Esaiasson et al., 2012.

⁵⁸ *Dialog om samhällets värdegrund*, 2009.

sammanfaller med stöd för ett demokratiskt styrelseskick och respekt för de mänskliga rättigheterna.⁵⁹

I detta sammanhang måste dock demokratibegreppet problematiseras. Det är inte, till att börja med, alltid så enkelt att medborgarna antingen stöder – eller inte stöder – ”demokratin”. Det finns olika idéer om vad demokrati är och hur folkstyret ska realiseras. Vidare är frågan om demokratin och gemensamma värden mångfacetterad. Det är inte självklart vad det innebär att demokratin behöver ett visst mått av sammanhållning. Låt oss alltså se närmare på allt detta. Vi fortsätter sedan med en utveckling om demokratibegreppet och går därefter in på frågan om hur demokratiska institutionella arrangemang kan påverka värdegemenskapen i ett samhälle.

Demokrati och nationell enighet

Förutsätter en demokratisk ordning ett visst mått av homogenitet? Vad innebär det i så fall? På vilket sätt skulle pluralism eller mångfald i sig vara en fara för demokratin? Det finns olika sätt att besvara dessa frågor. Ett svar finner vi i modern demokratiteori, där en ofta framförd tes lyder som följer: En grundförutsättning för att en demokratisk politisk ordning ska komma till stånd är att det inte råder några oklarheter om vilka som ska ingå i denna demokrati, alltså vilka som utgör demos. Eller för att förtydliga – för att folkstyret ska kunna realiseras får det inte råda några tvivel om vilka ”folket” är. I synnerhet statsvetaren Dankwart Rustow har i sina analyser av demokratis uppkomst i världen bidragit till att lyfta fram just *nationell homogenitet* som en grundförutsättning för demokrati.⁶⁰

Rustows resonemang bör förstås mot bakgrund av hans kritik av 1960- och 1970-talets diskussion om strukturella förutsättningar för demokratis uppkomst och utveckling i världen. Ett dominerande synsätt hade tidigare föreslagits av Seymour Martin

⁵⁹ *Värdefulla möten*, 2010, sid. 13.

⁶⁰ Rustow, 1970.

Lipset, som pekat på det till synes starka sambandet mellan ekonomisk utveckling (modernisering) och demokratisk utveckling.⁶¹ Rustow distanserade sig från denna så kallade moderniseringsskola och förkastade också teorierna om de strukturella förutsättningar som Lipset och andra framhållit som nödvändiga för att demokrati över huvud taget skulle kunna komma till stånd. Rustow menade att den strukturella och kulturella kontexten alltid varierar från land till land, och därför identifierade han endast en nödvändig förutsättning för att en demokratiseringsprocess skulle vara möjlig: ”nationell enighet” (*national unity*), vilket innebär att det inte får råda något tvivel bland en stor majoritet av medborgarna om vilken politisk samfällighet de tillhör. Detta ska emellertid inte förväxlas med kravet på konsensus kring alla attityder, åsikter eller idéer. Det handlar i stället helt enkelt om att folket måste känna att de tillhör samma politiska enhet för att ett folkstyre ska kunna vara möjligt.

I senare analyser av demokratiutveckling och demokratisk transition har statsvetare ofta hänvisat till Rustows krav på nationell enighet.⁶² Och visst finns det empiriskt stöd för tesen; den våldsamma utvecklingen efter kommunismens fall i Jugoslavien och i vissa postsovjetiska republiker är konkreta exempel på vilka problem som kan uppstå om Rustows krav inte uppfyllts innan demokratiseringen påbörjas. Enkelt sammanfattat: Ju mer heterogen befolkning, i språklig, religiös eller kulturell bemärkelse, desto mer komplicerat blir det att uppnå enighet om demokratins fundament.

Men denna diskussion har alltså gällt eventuella strukturella *förutsättningar* för demokrati. Det är en annan sak att diskutera det eventuella *behovet* av kulturell enhet som viktigt för demokratins funktionssätt och fortlevnad – eller omvänt, att diskutera etnisk mångfald eller kulturell splittring som ett aktuellt eller framtida hot mot demokratin. I syfte att fördjupa

⁶¹ Rustow, 1970, sid. 341–342; Gans-Morse, 2004, sid. 325.

⁶² Se till exempel Linz & Stepan, 1996.

diskussion går vi närmast in på en kortfattad diskussion om demokrati och olika sätt att se på demokratins innebörd. Därefter ser vi igen på frågan om i vilket sammanhang kulturell mångfald eller en hög grad av pluralism skulle kunna sägas utgöra ett problem för demokratin.

Demokrati och demokratimodeller

Demokrati är ett omstritt begrepp som tillskrivits många betydelser.⁶³ Ordets etymologiska innebörd är klar – ”folkstyre” – men det kvarstår också med detta en rad obesvarade frågor:⁶⁴ Hur ska folkstyret realiseras i praktiken? Vilka utgör folket och får vara med att bestämma? Vilka får inte vara med, och varför? Hur ska man göra om folket inte kommer överens, om olika grupper i samhället har helt oförenliga önskemål och krav?

Genom tiderna har olika filosofer och politiska tänkare lagt olika innebörd i begreppet demokrati. Ibland har det varit ett negativt laddat ord, närmast i bemärkelsen pöbelvälde. I dag är det rent allmänt positivt laddat.⁶⁵ På de flesta håll i världen säger sig politiska ledare stå för demokrati, även om det kan vara lite så eller så med hur demokratin faktiskt fungerar i olika länder.⁶⁶ Det är med andra ord ett så kallat honnörsord, där länder vill visa eller påskina att de är fungerande demokratier för att det ger status och anseende i det internationella samfundet.

Demokrati kan uppfattas som ett mål eller ideal i sig självt, innehållande vissa värden, men också som en objektiv beteckning på ett verkligt styrelseskick, det vill säga en politisk regim. De skilda uppfattningarna om vad som konstituerar demokrati har lett till olika definitioner av begreppet. Bland alla de olika tänkbara definitionerna kan man dock urskilja en skiljelinje mellan ett maximalistiskt och ett minimalistiskt synsätt på

⁶³ Held, 1995.

⁶⁴ Bengtsson, 2008, sid. 45.

⁶⁵ Ball & Dagger, 2010.

⁶⁶ Jfr Ekman, 2009.

demokrati.⁶⁷ Enligt den maximalistiska eller vida definitionen uppnås inte riktigt demokrati förrän alla samhällsliga relationer och sfärer – politiska, ekonomiska och sociala – är demokratiska, alltså ställda under folkets kontroll i någon mening. Detta ideal bottnar i det sena 1960-talets vänsterorienterade kritik av den ”borgerliga” demokratin, där man menade att politiska system där det förekommer sociala och ekonomiska ojämlikheter inte kan betraktas som riktigt demokratiska.

I en mer allmän mening och mindre ideologiskt laddat kan man förstå den maximalistiska demokratiuppfattningen som en önskan att fokusera på demokratins innehåll. Demokrati handlar enligt ett sådant synsätt inte bara om beslutsprocedurer utan det finns också en demokratisk *substans* som framhävs, alltså en uppsättning demokratiska värden.⁶⁸

Den minimalistiska definitionen av demokrati, å andra sidan, begränsar sig till den politiska arenan, där demokratibegreppet knyts till ett mindre antal komponenter som främst rör valprocedurer. Ibland talar man därför om en *proceduriell* demokrati-definition som synonym med en minimalistisk demokrati-definition.⁶⁹

Det minimalistiska synsättet bygger på Joseph Schumpeters klassiska definition i verket *Capitalism, Socialism and Democracy* från 1942:

Vi definierar den demokratiska metoden som ett institutionellt arrangemang för politiska beslut, där [de politiska eliterna] får makt att besluta genom en fri tävlan om folkets röster.⁷⁰

Schumpeter tillbakavisade idén om att demokrati är ett system som ska förverkliga det allmänna bästa. Demokrati är för Schumpeter inte mer än en politisk *metod* som först och främst är ägnad att hantera en kamp mellan politiska eliter och partier om rätten att styra. I en demokrati är medborgarens lott således

⁶⁷ Lipset & Lakin, 2004, sid. 19; Ball & Dagger, 2010; Linde & Ekman, 2006.

⁶⁸ Linde & Ekman, 2006; Rindelfjäll, 1998; Mainwaring, 1992, sid. 296.

⁶⁹ Mainwaring, 1992, sid. 296–297.

⁷⁰ Schumpeter, 1994, sid. 163–164.

inte mer än rätten att med vissa tidsintervaller välja regering. Schumpeter underströk att demokratins kärna ligger i det ansvarsutkrävande som medborgarna utövar gentemot de styrande. Detta ansvarsutkrävande skyddar medborgarna mot risken att de politiska beslutsfattarna förvandlas till en obevlig övermakt. Så länge regeringar kan bytas ut och väljarna har ett val mellan minst två politiska alternativ kan demokratin upprätthållas och hotet om tyranni hållas under kontroll.⁷¹

Att den minimalistiska demokratimodellen kom att få stort inflytande inom demokratiseringsforskningen är lätt att förstå, eftersom den utgör ett effektivt instrument för empiriska studier. Det enda kriterium man egentligen behöver för att analysera huruvida ett land är demokratiskt eller inte är valprocedurens genomförande. Exempel på framstående forskare som anammade, och till viss del vidareutvecklade, grundtanken i denna definition är Samuel Huntington, Seymour Martin Lipset samt Guillermo O'Donnell och Philippe Schmitter.⁷² Dessa forskare ville studera och jämföra demokratisk utveckling och demokratiseringsprocesser i olika länder. Man behövde således ett demokratibegrepp som enkelt gick att operationalisera och göra mätbart i faktiska empiriska studier.

Den forskare som förmodligen betytt mest för demokratisynen inom modern statsvetenskap är Robert Dahl.⁷³ Dahl fokuserar på demokratins procedurer, på sådant som är observerbart och mätbart. Dahl introducerade ett nytt begrepp i detta syfte; han menade att eftersom det alltid kommer att finnas en skillnad mellan demokrati som ett normativt ideal och ett praktiskt styrelseskick, så bör demokratibegreppet inte användas i empiriska studier. Det närmaste man kan komma är ett politiskt system som han kallar *polyarki*. Till skillnad från

⁷¹ Held, 1995, sid. 223–224.

⁷² Huntington, 1991; Lipset, 1959; 1981; Lipset & Lakin, 2004; O'Donnell & Schmitter, 1986; jfr Przeworski, 1986; 1991; Clark, 2002.

⁷³ Jfr Bengtsson, 2008, 48–50.

demokrati är polyarki ("flerstyre") enligt Dahl inget ideal utan en empiriskt urskiljbar regimtyp.⁷⁴

Polyarkibegreppet bygger på två grundelement: *medverkan och tävlan* (eller konkurrens). Definitionens kärna är således också hos Dahl själva valproceduren. En polyarki kännetecknas av en hög grad av både medverkan och tävlan, där tanken är att alla medborgare ska vara valbara till de representativa organ som finns, att de politiska eliterna kan tävla om medborgarnas röster samt att valen ska vara fria och rättvisa.

Dahls polyarkimodell är i grunden proceduriell men den lägger till kravet på ett *demokratiskt innehåll* i form av politiska fri- och rättigheter. Yttrandefrihet, pressfrihet, allmän rösträtt och organisationsfrihet är grundläggande institutioner i polyarkin. Det är, så att säga, ett innehåll som rent logiskt får Dahls modell att fungera. Även om det inte är ett separat uttalat kriterium förutsätter detta också existensen av en rättsstat.

Dahls definition av begreppet polyarki består sammanfattningsvis av ett antal kriterier som måste uppfyllas för att ett samhälle ska kunna betraktas som demokratiskt:⁷⁵

- *Valda befattningshavare.* Kontrollen över myndigheternas politiska beslut ska enligt konstitutionen ligga hos valda befattningshavare.
- *Fria och opartiska val.* De valda befattningshavarna ska utses i regelbundet återkommande och opartiska val.
- *Allmän rösträtt.* Praktiskt taget alla vuxna ska ha rösträtt vid valen av befattningshavare.
- *Rätt att kandidera i val.* Praktiskt taget alla vuxna ska ha rätt att kandidera till de offentligt valda befattningarna.
- *Yttrandefrihet.* Medborgarna ska ha rätt att fritt uttrycka sina åsikter om politik i vid bemärkelse utan att riskera straff.

⁷⁴ Dahl, 1971.

⁷⁵ Dahl, 1999, sid. 245–246.

Detta innefattar kritik av makthavarna, staten, regeringen, det socioekonomiska systemet och den förhärskande ideologin.

- *Alternativa informationskällor.* Alla medborgare ska ha rätt att söka alternativa informationskällor. Sådana ska finnas och vara skyddade av lagen.
- *Föreningsfrihet.* För att säkra sina rättigheter ska medborgarna ha rätt att bilda oberoende föreningar och organisationer, som politiska partier och intressegrupper.

Dahl framhåller att de rättigheter och institutioner som ingår i polyarkidefinitionen inte bara ska vara rent formella utan också faktiskt existerande, och dessa kriterier kan således tjäna som indikatorer för att undersöka vilka länder som är eller har varit ”polyarkier”. Genom empiriska studier skulle man alltså kunna rangordna världens länder efter hur väl de uppfyller dessa kriterier.⁷⁶

Dahls polyarkimodell har haft mycket stort inflytande; även om andra forskare laborerat med fler eller färre kriterier vore det inte någon överdrift att hävda att Dahls polyarkidefinition är den mest accepterade demokratidefinitionen inom modern statsvetenskap.⁷⁷

Demokrati på olika sätt: direkt och indirekt

I syfte att ytterligare illustrera att demokrati kan förstås på olika sätt ska vi i följande avsnitt se på vad man i den statsvetenskapliga litteraturen brukar kalla *demokratimodeller*. Framställningen tar sin utgångspunkt i distinktionen mellan *direkt* och *indirekt* (eller representativ) demokrati.

Direktdemokrati anses vanligtvis ha sina rötter i antikens Grekland. Den atenska demokratin (kring 400-talet f.Kr.) innebar att alla vuxna fria män som var atenare av börd och bosatta inom

⁷⁶ Dahl, 1999, sid. 246; jfr Held, 1995, sid. 250–258.

⁷⁷ Diamond, 1999.

stadsstatens område tillsammans avgjorde Atens affärer, snarare än att staden styrdes av en kejsare eller ett råd. Detta förutsatte dock en relativt liten befolkning. I antikens Aten sägs det ha funnits cirka 30 000 röstberättigade män, vilket motsvarande ungefär 10 procent av det totala invånarantalet i stadsstaten. Inte ens där handlade det alltså om att "alla" träffades på ett torg och röstade om alla frågor med hjälp av handuppräckning. De återkommande politiska torgmöten som hölls, där exempelvis lagar stiftades, kunde dock bevistas av tusentals människor på en gång. De atenska medborgarna hade alltså i princip möjlighet att *direkt* medverka i lagstiftningen och styret av Aten. Kvinnor oavsett ålder, barn oavsett kön, invandrare och slavar – motsvarande cirka 90 procent av befolkningen – saknade däremot rösträtt.⁷⁸

Den atenska demokratin brukar trots detta faktum framhållas som ett exempel på den mest direkta formen av demokrati, och det man menar med detta är att de som direkt kommer att beröras av ett beslut är de som fattar beslutet i samråd, via handuppräckning, där majoritetsprincipen gäller.

I ett modernt samhälle fungerar direktdemokrati i olika avgränsade former men inte som övergripande system. Också i ett litet land som Sverige är vi för många; det blir omöjligt att alla ska träffas på någon viss plats för att rösta om lagar och det kontinuerliga styret av staten. Den svenska demokratin förverkligas i stället indirekt. Sverige är som alla moderna demokratier en *representativ demokrati*, vilket innebär att folket styr indirekt genom att i återkommande val vart fjärde år välja representanter (företrädare för olika politiska partier) som sedan, under en avgränsad mandatperiod, fattar beslut i folkets namn om hur landet ska styras.

Samtidigt kan det finnas inslag av direktdemokrati också i en modern demokratisk stat med väldigt många medborgare. Förtroendevalda politiker sköter det kontinuerliga styret av staten men vissa frågor avgörs av folket, vid nationella eller lokala folkomröstningar. Folkomröstningar kan vara både

⁷⁸ Held, 1995, sid. 31–56; Ball & Dagger, 1995, sid. 24–26.

rådgivande (*konsultativa*) eller direkt beslutande (*decisiva*) i någon viss fråga. I Sverige har folkomröstningarna formellt sett bara varit rådgivande, även om politikerna oftast har respekterat utgången av folkomröstningen.⁷⁹

En annan typ av direktdemokratiskt inslag i en representativ demokrati är *folkinitiativ*, det vill säga när medborgare i ett land själva kan initiera en folkomröstning om någon viss fråga, lokalt eller nationellt. I vissa demokratier, exempelvis i Schweiz, praktiseras folkinitiativ regelbundet. För att en folkomröstning ska komma till stånd krävs dock i allmänhet att tillräckligt många namnunderskrifter samlas in av personer som begär en omröstning om någon viss fråga. I svenska kommuner kan medborgarna under vissa förutsättningar tvinga fram en lokal folkomröstning på ett liknande sätt.⁸⁰

I vissa länder sker folkomröstningar genom så kallat *institutionellt initiativ*, vilket innebär att landets författning kräver att vissa frågor måste beslutas genom en folkomröstning (en så kallad *obligatorisk folkomröstning*). I Sverige initieras dock i allmänhet folkomröstningar av politikerna i sådana frågor som anses ha sådan dignitet att folkets vilja bör stämmas av. Det kallas en *fakultativ folkomröstning*, vilket formellt sett handlar om att ge de förtroendevalda politiska representanterna vägledning i svåra frågor.⁸¹

Kritiker menar att folkomröstningar, paradoxalt nog, kan undergräva demokratin. Om valdeltagandet till exempel är väldigt lågt, och folkomröstningen kring en kontroversiell fråga ändå blir bindande, uppstår ett legitimitetsproblem. Vidare kan man tycka att folkomröstningar ger politiker en möjlighet att slippa ta ställning i känsliga frågor. Själva det faktum att folket har konsulterats kan i värsta fall försvåra ansvarsutkrävandet. Enkelt uttryckt öppnas en möjlighet för politikerna att skylla ifrån sig, att inte till fullo vilja ta ansvar för den förda politiken,

⁷⁹ Möller, 2005, sid. 12.

⁸⁰ Möller, 2005, sid. 18–26, 86–87.

⁸¹ Möller, 2005, sid. 12–17.

eftersom de med hjälp av folkomröstningen har stämt av folkviljan.⁸²

Å andra sidan är det lätt att argumentera för direkt-demokratiska inslag i en representativ demokrati. Folkomröstningar ger medborgarna möjlighet att direkt få uttrycka sina åsikter i olika frågor. Politikerna tvingas så att säga att lyssna. Kanske är det också så att folkomröstningar skapar ett ökat intresse för politiska frågor och gör medborgarna medvetna och kunniga när de görs delaktiga i beslutsfattandet. I bästa fall skapas mer ansvarsfulla och solidariska medborgare på detta vis, alltså en slags värdegemenskap.⁸³

Vi ska gå vidare och se på olika demokratimodeller. Vi har ovan noterat att en modern demokrati i praktiken handlar om indirekt demokrati, snarare än direktdemokrati. Men det finns inte bara *ett* slags indirekt demokrati utan en hel rad olika förslag på hur demokratin bäst ska organiseras och ges innehåll. I den statsvetenskapliga litteraturen kallar man sådana olika teoretiskt utarbetade förslag för demokratimodeller. Vi ska i synnerhet uppmärksamma *representativ eller pluralistisk demokrati, elit- eller konkurrensdemokrati, deltagardemokrati* och *deliberativ demokrati*.

Representativ eller pluralistisk demokrati

Vi har ovan berört den indirekta formen av demokrati, alltså representativ demokrati. Detta begrepp kan samtidigt uppfattas som en samlande benämning på en rad *olika* indirekta demokratimodeller. Också elit- eller konkurrensdemokrati (jfr nedan) är en representativ form av demokrati. Det kan ändå vara på sin plats att börja framställningen av olika slags demokratimodeller med att se på den representativa formen av demokrati som en distinkt modell, eftersom den hjälper oss att förstå vad som är utmärkande med andra demokratimodeller.⁸⁴

⁸² Möller, 2005, sid. 29–30.

⁸³ Möller, 2005, sid. 27–29.

⁸⁴ Jfr Held, 1995.

Att en demokrati eller ett folkstyre realiseras indirekt innebär helt enkelt att folkstyret sker representativt, till skillnad från direktdemokratin, där alla möts och avgör frågor tillsammans, exempelvis genom handuppräckning. Folket ”styr” i den representativa modellen på så vis att de i de allmänna och återkommande valen utser partier eller kanske snarare partiföreträdare som i begränsade mandatperioder (fyra år i Sverige) får inneha den politiska makten och fatta bindande beslut, i folkets namn. De olika partierna konkurrerar om väljarnas röster. Ibland talar man således om *valdemokrati* eller *pluralistisk demokrati* för samma idé.⁸⁵

Genom de allmänna valen får man alltså fram folkets representanter, som tar plats i den *lagstiftande* församlingen, riksdagen. Riksdagsledamöterna representerar således ”folket”, eller ”folkviljan” om man så vill. På grundval av utgången i valen bildas också en regering som utövar den *styrande makten* i Sverige. Regeringen leds av en statsminister och består av statsministerns kabinett, alltså de ministrar som ingår i landets regering.

Vi berörde tidigare förutsättningarna för denna form av demokrati. För att denna demokratimodell ska fungera som det är tänkt krävs att medborgarna garanteras vissa fri- och rättigheter i form av yttrandefrihet, pressfrihet, tillgång till alternativ information, allmän rösträtt och organisationsfrihet. Detta innehåll får rent logiskt den pluralistiska demokratimodellen att fungera. Det handlar helt enkelt om den fria opinionsbildningen.⁸⁶

Något bör här också sägas om *partiernas* roll. Den svenska demokratin baseras i hög grad på de politiska partierna. De representanter för folket som väljs, väljs i allmänhet utifrån partitillhörighet. Det handlar alltså i en pluralistisk demokrati om *åsiktsrepresentativitet*.⁸⁷ Man kan också uttrycka det så att det mandat som väljare ger politiker kan liknas vid ett kontrakt. En socialdemokratiskt sinnad väljare lägger sin röst på en socialdemokratisk kandidat (eller Socialdemokraterna som parti), och i

⁸⁵ Bengtsson, 2008, sid. 48–50.

⁸⁶ Dahl, 1971; 1999.

⁸⁷ Lewin, 2002, sid. 38.

detta mandat ingår en förväntan på att de folkvalda ska fatta beslut och driva frågor som ligger i linje med den socialdemokratiska ideologin – inte nödvändigtvis i alla enskilda sakfrågor, men på det stora hela. Denna mandatgivning och en viss ideologisk förväntan kan också ses som ett slags kontrollmekanism.

Samtidigt kan detta problematiseras. Trots den förväntan från väljarna som kan finnas handlar det i praktiken om ett fritt mandat. En förtroendevald kan till exempel gå mot partilinjen i någon viss fråga och ett högerparti kan i vissa frågor välja att samarbeta med ett vänsterparti.

Det finns olika åsikter om hur pass oberoende av sina väljare politiker "får" vara. Vissa menar att väljarna får acceptera att lämna över politiken till de folkvalda; det handlar om att ha *förtroende* (jfr nedan om konkurrensdemokrati). Andra menar att representation snarare handlar om en slags *delegation*. Politikerna ska helst känna sig hårt bundna till sina väljare och agera utifrån detta i sitt beslutsfattande. I en partibaserad demokrati innebär detta närmast att det parti som vinner ett val ska känna sig bundet att genomföra den politik som det har offentliggjort i sitt partiprogram och i den valrörelse som föregick valsegern. Partiet, snarare än den enskilde riksdagsledamoten, blir den verkliga representanten. Men i princip finns det ingenting som hindrar någon annan grund för representationen baserad på exempelvis kön, social klass eller etnicitet.⁸⁸

Elit- eller konkurrensdemokrati

Vi har också redan berört den demokratimodell som bygger på ett mer elitistiskt perspektiv. Den schumpeterianska demokratimodellen utgår från uppfattningen att idealet med ett folkstyre är praktiskt omöjligt att förverkliga. De beslut som fattas i en modern demokrati kan inte sägas avspegla någon slags folkvilja. Vad det snarare handlar om, rent krasst, är att organisera ett

⁸⁸ För en vidare diskussion om vår tids syn på demokratin, se Lewin, 2002 och Gilljam & Hermansson, 2003.

politiskt system där folket regelbundet får välja mellan ett antal konkurrerande eliter. När eliterna sedan kommer till makten är det orimligt att alla de beslut som fattas stämmer överens med folkets eller väljarnas vilja.⁸⁹ Väljarna lämnar snarare över styret av staten till en professionell elit.⁹⁰

Är detta då inte odemokratiskt? Blir inte besluten på detta vis alltför fjärrade från medborgarna? Nej, inte nödvändigtvis. Lösningen ligger i det politiska *ansvarsutkrävandet*. Likt missnöjda konsumenter på en marknad kan missnöjda medborgare ”straffa” de politiker och partier som de menar gör ett dåligt jobb, genom att i nästa val lägga sin röst på något annat parti. Väljarna tillsätter således inte bara makthavarna utan kan också bidra till att avsätta politiker. På så vis sker ett slags kontinuerlig kontroll av eliterna, om än inte av deras beslut.⁹¹ Här finns således en viss garanti för att eliterna lyssnar på väljarna. I syfte att säkerställa ett återval måste eliterna nämligen ta den allmänna opinionen i beaktande.⁹²

Ansvarsutkrävandet blir därmed den centrala demokratiska komponenten i en konkurrensdemokrati – ja, egentligen i alla former av indirekt demokrati. Detta ansvarsutkrävande förutsätter naturligtvis också regelbundet återkommande val, för det är genom dessa val som medborgarna utrustas med sin kontrollmakt, alltså möjligheten att välja bort de eliter som man menar har misskött sig.⁹³

Den representativa demokratin kan rent generellt sägas ha sin bakgrund i den liberala idétraditionen, utvecklad av tänkare och politiska filosofer från 1600-talet och framåt med Thomas Hobbes, John Locke och John Stuart Mill som främsta företrädare.⁹⁴ Med hänvisning till David Held har den svenske idéhistorikern Sven-Eric Liedman använt etiketten *den beskyddande demokratin* för detta ideal. Tanken är att skapa ett politiskt system som skyddar

⁸⁹ Schumpeter, 1994; jfr Dahl, 1999.

⁹⁰ Held, 1995, sid. 197–246; Bengtsson, 2008, sid. 46–48.

⁹¹ Lewin, 2002, sid. 37–42.

⁹² Bengtsson, 2008, sid. 48.

⁹³ Bengtsson, 2008, sid. 51–52.

⁹⁴ Se till exempel Ball & Dagger, 2010.

medborgarna från makthavarna samt där deras frihet och personliga egendom garanteras. Genom att medborgarna "lämnas ifred" av staten kan frihet och entreprenörskap utvecklas fritt hos dem.⁹⁵

En grundtanke i den tidiga liberala idétraditionen är att staten utgör ett potentiellt *hot*, en makt som måste begränsas. Staten behövs för att hålla ordning och skapa en fungerande infrastruktur, men den ses samtidigt alltid som ett nödvändigt ont.⁹⁶

Men det finns också andra idéer om demokrati. Demokrati kan ses som ett sätt att bidra till människors *utveckling*. Enligt detta senare synsätt handlar det inte enbart om att garantera en uppsättning fri- och rättigheter utan också om att genom statens försorg (till exempel skolor, institutionella arrangemang och lagstiftning) se till att människor "växer", bildas och fylls med insikter om samhällsordningen.⁹⁷ Denna typ av insiktsfulla medborgare antas vara en förutsättning för ett vitalt demokratiskt samhälle. Det räcker alltså inte med bara de formella demokratiska institutionerna i form av val och en demokratisk konstitution,⁹⁸ utan demokratin har ett mer kvalitativt innehåll att sträva efter.

Skiljelinjen mellan den *beskyddande* och den *utvecklande* demokratin går inte nödvändigtvis mellan liberalismen och socialismen. Också de senare liberalerna, ibland kallade socialliberaler (till skillnad från marknadsliberaler), såg staten som en möjliggörare snarare än som ett hot: Staten behövdes, för att skapa förutsättningar för ett jämlikt samhälle där fattigdom och brist på utbildning kunde motverkas. Allt kunde inte lämnas till marknaden, som hos de klassiska liberalerna.⁹⁹

I idéhistoriska sammanhang skiljer man ibland mellan *nattvaktarstaten* och *välfärdsstaten* för att beskriva dessa olika positioner.¹⁰⁰ Det klassiska liberala idealet är nattvaktarstaten, där staten i största möjliga utsträckning håller sig borta från medborgarna. Statens inblandning i individernas liv ses i grund

⁹⁵ Held, 1995, sid. 131; Liedman, 1997.

⁹⁶ Held, 1995, sid. 97–131.

⁹⁷ Held, 1995, sid. 132–154.

⁹⁸ Bengtsson, 2008, sid. 56–60.

⁹⁹ Liedman, 1997; Larsson, 2005.

¹⁰⁰ Se till exempel Ball & Dagger, 2010.

och botten som någonting ont, som ett hinder mot mänsklig frihet och i förlängningen mot ett samhälles ekonomiska utveckling. Individens strävan efter egen vinning ska bejakas, eller med andra ord, marknadens krafter måste tillåtas råda fritt. Bara så kan välstånd skapas i ett land.

Mot detta ideal talade förespråkarna för välfärdsstaten. Dessa såg en risk med att lämna allt till marknaden. Staten behöver i stället ingripa aktivt och åtminstone i viss utsträckning reglera marknadskrafterna i syfte att värna om de svagaste i samhället. I detta tänkande finns en starkare betoning på social eller ekonomisk jämlikhet, allmän utbildning och fattigdomsbekämpning.

Man kan dra direkta paralleller mellan dessa två uppfattningar om vad staten bör göra och idéerna om en beskyddande respektive en utvecklande demokrati, även om det alltså inte handlar om en helt ren skiljelinje mellan liberalism och socialism.¹⁰¹ Likheterna finns ändå där, på så sätt att idealet med en beskyddande demokrati bygger på en något mer pessimistisk bild av staten medan idealet med en utvecklande demokrati bygger på en optimistisk bild av den politiska maktens ingrepp i medborgarnas liv.

Vi ska i det följande vända blicken mot två demokrati-modeller som direkt vetter åt det senare hållet och som understryker behovet av att *utveckla* medborgarna: deltagardemokrati och deliberativ demokrati. Den optimistiska hållningen märks i den vikt som läggs vid medborgarnas delaktighet och medverkan i det politiska beslutsfattandet, eller om man så vill, i betoningen på samhällets värdegemenskap.

Det deltagardemokratiska idealet

Det som utmärker deltagardemokratien som modell är kravet på att medborgarna ska vara aktiva i politiken på fler sätt än bara genom att utse sina representanter vid de allmänna valen (som i konkurrensdemokratien). Medborgarna bör i stället vara politiskt

¹⁰¹ Ball & Dagger, 2010; Larsson, 2005.

aktiva och engagerade kontinuerligt. De aktiva medborgarna ses nämligen som en förutsättning för en väl fungerande demokrati.¹⁰² Enligt ett sådant synsätt är medborgarna således mer än bara *väljare*. Medborgarna bör också, direkt och aktivt, medverka i det politiska beslutsfattandet, vilket inte helt får lämnas över till eliterna.¹⁰³

Ibland talar man om *brukardemokrati* för att exemplifiera hur deltagardemokrati i praktiken kan fungera. Detta innebär att de som brukar en viss offentlig tjänst (till exempel föräldrarna på en förskola) ges viss makt över besluten som rör denna verksamhet. Det kan handla om att föra fram önskemål till ansvariga politiker och tjänstemän eller rentav om att initiera frågor.

Förespråkarna för deltagardemokrati menar att medborgarnas aktiva politiska deltagande också mellan valen har flera goda effekter. De politiska beslut som väl fattas kommer, om medborgarna tillåts medverka i beslutsprocessen, att ligga mer i linje med medborgarnas faktiska önskemål. Därmed stärks beslutens legitimitet och demokratiska förankring. Samtidigt menar förespråkarna att deltagandet *i sig* är utvecklande för den enskilde individen. Det leder till ökad kunskap, politiskt självförtroende och en utbredd känsla för det allmännas bästa, det vill säga en värdegemenskap. I förlängningen kan detta bidra till mer engagemang också i andra sammanhang. Goda cirklar av deltagande och förtroende uppstår.¹⁰⁴

Samtidigt ser vissa forskare problem med deltagardemokratin. Det har till exempel påpekats att deltagardemokratiska arrangemang riskerar att bli ojämlika. Deltagandet i ett val innebär att alla ges lika mycket makt: en person, en röst. I Sverige är valdeltagandet av tradition också väldigt högt. Men då man till exempel genom olika arrangemang öppnar upp för medborgarinflytande i vissa frågor kommer inte nödvändigtvis alla, eller ens särskilt många, att delta. I värsta fall kommer bara ett fåtal att aktivera sig. Dessa aktiva och politiskt intresserade, som troligtvis kommer att vara de redan resursstarka i termer av exempelvis

¹⁰² Pateman, 1970; Barber, 1984.

¹⁰³ Bengtsson, 2008, sid. 56–60.

¹⁰⁴ Held, 1995, sid. 325–336; Bengtsson, 2008, sid. 58–59.

socioekonomisk bakgrund och etnicitet,¹⁰⁵ kommer således att ges oproportionellt mycket makt. Deras röster blir hörda medan andra grupper i samhället aldrig kommer till tals. Detta är i varje fall en risk som kritikerna av deltagardemokratien har pekat på.

Deliberativ demokrati

Att det finns flera olika demokratimodeller visar att det finns olika uppfattningar om demokratins innebörd. Den öppna diskussionen om dessa olika innebörder och alternativ kan i sig ses som ett viktigt inslag i den demokratiska debatten – en demokrati måste få pröva och ompröva sig själv, hela tiden.¹⁰⁶

Ett alternativ till de demokratimodeller som berörts ovan är den så kallade *deliberativa* demokratimodellen (från engelskans *deliberative* som betyder "övervägande" eller "överläggande"). Ibland har man också refererat till denna typ av demokrati som *samtalsdemokrati* eller *diskursiv demokrati*, eftersom idealet bygger på föreställningen att kommunikation är ett bärande element i en väl fungerande demokrati. Förutom att ha blivit starkt uppmärksammas i nutida samhällsvetenskaplig forskning kom det deliberativa demokratiidealet också för ett par år sedan att lyftas fram av den svenska Demokratiutredningen, där man talade om idealet för Sverige som "en deltagardemokrati med deliberativa kvaliteter".¹⁰⁷

Deliberativ demokrati eller samtalsdemokrati som en distinkt demokratimodell kan uppfattas som ett slags vidareutveckling av de ovan nämnda demokratimodellerna. Förespråkarna för deliberativ demokrati menar enkelt uttryckt att demokrati inte bara har att göra med valet av politiska representanter eller bara ett allmänt medborgardeltagande. Det centrala är i stället att lära sig lyssna och förstå andras argument och diskutera sig fram till

¹⁰⁵ Jfr Ekman & Zetterberg, 2010a.

¹⁰⁶ Jfr Liedman, 1997.

¹⁰⁷ SOU 2000:1.

lösningar på gemensamma angelägenheter.¹⁰⁸ Man kan också säga att det handlar om ett mer filosofiskt orienterat resonemang, där fokus inte är hur medborgares skilda uppfattningar rent praktiskt ska omvandlas till politiska beslut på bästa sätt utan snarare hur åsikter bildas till att börja med.¹⁰⁹

Ett sätt att förtydliga vad deliberativ demokrati handlar om är att tänka på olika sätt att fatta beslut i frågor som rör gemensamma angelägenheter. I direktdemokratien fattas direkta beslut genom votering, till exempel genom handuppräckning, där majoritetsprincipen avgör. De som röstar kan ha helt skilda åsikter men det beslut som flest personer stöder blir det som gäller.¹¹⁰

Ett annat sätt att fatta beslut är genom förhandling, där man ställer olika intressen mot varandra för att pröva kvaliteten i olika alternativ och nå fram till lösningar som kan accepteras av en majoritet. Skilda intressen jämkas samman. Kompromisser kommer till stånd och kanske får någon vika sig. En votering kan föregås av förhandlingar.

Att fatta beslut med hjälp av deliberation är lite annorlunda. Här handlar det om ett ideal av förutsättningslöshet. Det går inte ut på att ställa olika intressen mot varandra. Samtalsdeltagarna strävar i stället efter att uppnå *konsensus*, genom att höra och respektfullt pröva den andres ståndpunkt. I de fall där ingen fullständig enighet kan uppnås handlar det ändå om att tydligt identifiera de frågor där konsensus inte är möjlig.¹¹¹

Förespråkarna för den deliberativa demokratin ser framför sig ett samhälle där öppen debatt och diskussion är en central del av det politiska klimatet, vilket möjliggör en bättre grund för beslutsfattande eftersom idéer och synpunkter från medborgare vars röster annars kanske inte blivit hörda tillåts komma fram. Man kan även föreställa sig en ökad värdegemenskap och solidaritet i en sådan typ av demokrati, som bygger på insikter

¹⁰⁸ Bengtsson, 2008, sid. 60–64.

¹⁰⁹ Premfors & Roth, 2004; Englund, 2000; 2003; 2007; Norberg, 2004.

¹¹⁰ Bengtsson, 2008, sid. 61.

¹¹¹ Jfr Englund, 2004.

och förståelse för olikheter i stället för på samling kring till exempel ett nationsbygge eller en majoritetskultur.¹¹² En annan fördel med detta demokratiideal skulle vara att större legitimitet skapas för de politiska besluten, eftersom medborgarna ges möjlighet att vara delaktiga i beslutsprocessen redan på idéstadiet.¹¹³

Deliberativ demokrati eller deliberativa samtal kan alltså i mångt och mycket ses som en *metod* som kan praktiseras på lite olika sätt i olika sammanhang. I en demokratidiskussion handlar det om ett slags förhållningssätt (ett ideal) till den goda politiska beslutsprocessen.

Demokrati i olika varianter

Låt oss summera resonemanget så långt. Om vi frågar oss vilken betydelse en gemensam värdegrund har för demokratin, aktualiserar detta också för det första, frågan om vad ”demokrati” egentligen innebär. Här finns det olika synsätt eller ideal, vilket vi har berört ovan. För den som förespråkar ett elitdemokratiskt ideal blir det kanske mindre intressant att fråga efter likheter eller olikheter på medborgarnivå. För den däremot som ser sitt ideal i den deliberativa demokrati-modellen blir frågan om gemensamma värden bland medborgarna den mest centrala aspekten. Detta har alltså direkt att göra med synen på ett demokratiskt medborgarskap: Hur ska en god medborgare egentligen vara?

Svaret på den frågan hänger tätt samman med den första frågan – vad demokrati innebär. För vissa, som förespråkar en deltagardemokrati, är ett aktivt medborgarskap och en känsla för det allmänna en förutsättning. För andra, som ser elit- eller konkurrensdemokratin som det enda reella alternativet för ett samhälles politiska organisering, ”räcker” det med att

¹¹² Rothstein, 2005, sid. 210.

¹¹³ Jfr Kymlicka, 2002, sid. 284–294.

medborgarna är engagerade nog för att med jämna mellanrum gå och rösta, eller om man så vill, att välja fritt mellan de konkurrerande eliterna.

Samtidigt finns det fler saker att beakta. Det handlar inte enbart om vilken roll man så att säga tillskriver medborgarna utifrån olika synsätt på vad demokrati är eller bör vara och hur demokratin ska fungera i praktiken. Det är också en fråga om vad empirisk forskning har kunnat visa om demokratis stabilitet i olika kontexter. Här kan statsvetenskaplig forskning om betydelsen av institutioner vara särskilt intressant att uppmärksamma. Den kanske mest grundläggande demokratiska institutionen är valsystemet. Låt oss härnäst se närmare på detta.

Institutionella aspekter: majoritetsvals system och proportionella vals system

Demokratis stabilitet och kvalitet har uppenbarligen att göra med förekomsten av val där medborgarna får komma till tals. Frågan om vals systemet – det vill säga på vilket sätt medborgarnas röster omsätts till politisk representation – har alltid ägnats stor uppmärksamhet inom exempelvis demokratiseringsforskningen. I litteraturen har man bland annat diskuterat vilket vals system som fungerar bäst i unga demokratier.¹¹⁴

Det finns en uppsjö av vals system i världen, vilka samtidigt kan delas in i ett mindre antal huvudkategorier: majoritets system, proportionella system samt system som kombinerar majoritets- och proportionalitetsprinciper.¹¹⁵

Det som främst karaktäriserar *majoritets- eller pluralitetsvals system* är att de vanligtvis använder enmansvalkretsar. Detta system bygger på *territoriell* representation. Idén är att varje del av landet ska ha sin representant i parlamentet. Valen bygger på

¹¹⁴ Se Linde & Ekman, 2006, för ett mer utförligt resonemang; jfr Lijphart, 1996.

¹¹⁵ Norris, 2004.

en princip som säger att vinnaren tar allt, det vill säga det mandat som står på spel i valkretsen.

I detta system finns två huvudvarianter för valens genomförande. I *pluralitetsval*, som brukar kallas för *first-past-the-post*, går mandatet till den kandidat som fått flest röster i den aktuella valkretsen. Det räcker alltså med en relativ majoritet för att vinna mandatet. Om flera kandidater ställer upp kan det således räcka med att få runt 30 procent av rösterna för att vinna. Systemet härstammar från Storbritannien och har fått stor spridning världen över, framför allt i de forna brittiska kolonierna.

Den andra typen, *majoritetsval*, kräver till skillnad från pluralitetsval att någon av kandidaterna i valdistriktet uppnår absolut majoritet, det vill säga mer än 50 procent av rösterna, för att erhålla mandatet, och om ingen av kandidaterna når absolut majoritet i första valomgången hålls en andra valomgång. Detta system används framför allt i presidentval, men i Frankrike och några andra länder använder man det också i val till parlamentet. Vid presidentval med detta system tillämpas vanligtvis regeln att de två kandidater som i första omgången fått flest röster tillåts ställa upp i en andra omgång. En fördel med detta system är att man får en president som har en majoritet av väljarna bakom sig, vilket stärker den demokratiska legitimiteten.

Vi går vidare och ser på det främsta alternativet till majoritetsval, nämligen *proportionella valsystem*. Den proportionella metoden för val bygger på principen att mandatet representerar politiska partier snarare än geografiska områden och att partierna tilldelas mandat i proportion till den andel röster de inkasserar i valet. I varje valkrets finns det flera mandat att tävla om – hur många beror på valkretsens storlek (alltså antalet medborgare). Grundtanken bakom detta system är att den parlamentariska representationen ska motsvara den mångfald av opinioner och intressen som finns i samhället, kanaliserade via partierna. Det ska således finnas en klar överensstämmelse mellan antalet röster på olika partier och det antal mandat de tilldelas.

De länder som tillämpar proportionella valsystem kallas ibland konsensusdemokratier, eftersom dessa valsystem leder till

en bred representation av grupper och åsikter i samhället. Systemet lägger tonvikt på förhandling och kompromiss inom parlament och regering.

I många länder i världen finns också *blandade valsystem*. I dessa länder använder man sig av olika typer av valsystem i samma val. Hur dessa blandsystem är konstruerade skiljer sig en hel del åt mellan olika länder.¹¹⁶ I vissa länder, som Tyskland, har väljarna två röster var. Den ena rösten lägger de på en kandidat i sin valkrets enligt det brittiska first-past-the-post-systemet, det vill säga det finns bara ett mandat per valkrets och den kandidat som får flest röster tar mandatet. Den andra rösten lägger väljarna på en partilista där hela landet utgör en valkrets. Platserna i parlamentet är jämnt fördelade enligt dessa två valsätt. I Tyskland påverkar delarna varandra, så en kandidat som väljs på ena sättet kan inte också väljas på det andra. I andra länder är systemen åtskilda och oberoende av varandra.

Konsensus- eller majoritetsdemokrati?

Eftersom politiska partier och partisystemets struktur spelar en viktig roll i demokratiska politiska system är valet av valsystem en viktig fråga inte minst i nya demokratier.¹¹⁷ Ska man välja ett majoritetsvals-system för att säkerställa territoriell representation och tydligt ansvarsutkrävande, eller ska man satsa på ett proportionellt vals-system för att uppnå en högre grad av politisk representation?

I samhällen med stora spänningar mellan olika befolkningsgrupper har det proportionella systemet klara fördelar eftersom det skapar förutsättningar för bred representation av grupper och intressen. Detta har främst uppmärksammats av statsvetaren Arend Lijphart, som med stöd av ett antal stora komparativa studier under lång tid argumenterat för att demokratiska system som bygger på parlamentarism och proportionella vals-system

¹¹⁶ Norris, 2004, sid. 55; Hadenius, 2001, sid. 86.

¹¹⁷ Lijphart, 1996.

skapar de bästa förutsättningarna för en stabil demokrati.¹¹⁸ Lijphart kallar denna typ av demokrati för *konsensusdemokrati* och ställer den mot *majoritetsdemokratin*, som bygger på majoritets- eller pluralitetsvals-system.

Konsensusdemokrati kan kortfattat definieras som demokratiska system där man strävar efter maktindelning mellan ett flertal politiska aktörer eller samhällsgrupper för att maximera förhandling, kompromiss och deliberation. Majoritetsdemokrati innebär däremot att den politiska makten koncentreras i händerna på det största partiet i parlamentet, i syfte att maximera styrbarheten och effektiviteten.¹¹⁹

Lijphart definierar konsensusdemokratin i termer av ett antal karaktärsdrag som står i skarp kontrast till majoritetsdemokratin, eller Westminstermodellen som han också kallar den.¹²⁰

Tabell 2: Majoritetsdemokrati och konsensusdemokrati – karaktärsdrag och skillnader

	Majoritetsdemokrati	Konsensusdemokrati
Det politiska systemets funktion	Ska främja ansvarstagande partier genom enparti-regeringar, effektiva oppositionspartier, debatter i parlamentet samt val där hela den politiska makten står på spel.	Ska främja beslutsfattande genom överenskommelser, förhandlingar och kompromisser mellan flera partier, där alla får del av makten.
Valsystemets funktion	Ska maximera ansvarsutkrävandet genom att direkt sammanlänka de lagda rösterna med de valda representanterna, minska antalet politiska alternativ i parlamentet och säkerställa att det största partiet erhåller en stabil parlamentarisk majoritet.	Ska maximera valmöjligheterna mellan olika partier och på ett rättvist sätt omsätta röstandelar till mandat samt garantera möjligheten till en bred socialt inkluderande parlamentarisk representation.

¹¹⁸ Lijphart, 1977; 1984; 1994; 1999.

¹¹⁹ Norris, 2004, sid. 67.

¹²⁰ Lijphart, 1996, sid. 34–41.

	Majoritetsdemokrati	Konsensusdemokrati
De valda representanternas funktion	Ska agera som talesmän för lokala intressen. Alla lokala valkretsar ska finnas representerade i parlamentet.	Ska diskutera, förhandla och köpslå i rollen som partihängarnas representanter.
Medborgarnas funktion	Ska kunna utvärdera det styrande partiets prestationer och oppositionens förslag till alternativ.	Ska kunna utvärdera den alternativa politik som förs av de oppositionspartier som har mandat från väljarna att förhandla och kompromissa.
Potentiella faror och problem	Kan leda till "valdiktatur", där makten koncentreras till majoriteten, brist på respekt för minoritetsrättigheter, samt avsaknad av maktbalans.	Kan leda till styrproblem relaterade till extrem partifragmentering, instabila regeringar, avsaknad av ansvarsutkrävande samt oklara valresultat.

Källa: Norris, 2004, sid. 69.

I tabell 2 ovan sammanfattas konsensusdemokratins och majoritetsdemokratins karaktärsdrag efter en sammanställning av Pippa Norris. Som vi kan utläsa av tabellen innebär valet av valsysteem alltid en avvägning mellan konkurrerande värden, som passar olika länder på olika sätt. Valet av institutionell modell måste ta hänsyn till särskilda politiska och historiska förutsättningar i varje land.

Om någon generalisering angående institutionell design visat sig stå stark över tid är det att majoritetsvalssystem inte är någon

bra lösning för länder med djupa etniska, religiösa, regionala eller andra splittrande skiljelinjer. Lijphart kallar sådana heterogena länder för ”plurala” samhällen, i vilka ett majoritetsvals-system riskerar att utestänga stora minoritetsgrupper från politiken i och med att majoriteten i det närmaste får monopol på makten och beslutanderätten.¹²¹ Lijphart menar att samhällen som präglas av stor heterogenitet i stället bör införa en speciell typ av institutionellt arrangemang för att allvarliga konflikter ska kunna undvikas och för att demokratin ska kunna stabiliseras och konsolideras. Lijphart kallar denna typ av demokrati för *consociational democracy*, vilket skulle kunna översättas som ”samförståndsdemokrati”. Lijphart definierar begreppet på följande sätt:

Consociational democracy innebär ett samförstånds-baserat elitstyre som syftar till att omvandla en fragmenterad politisk kultur till en stabil demokrati.¹²²

Denna demokratimodell kännetecknas bland annat av ett proportionellt vals-system, ett flerpartisystem som avspeglar konfliktlinjerna i samhället, breda koalitionsregeringar, starka garantier för minoriteters rättigheter samt en federalistisk, eller i varje fall starkt decentraliserad, statsbildning. Förespråkare för denna demokratimodell pekar på det behov av samförstånd som finns i samhällen som präglas av social fragmentering.

Eliternas roll är av särskild betydelse i samförståndsdemokratin. Genom samarbete mellan eliter som representerar olika samhälls-grupper kan potentiella motsättningar på medborgarnivån i bästa fall överbryggas på ett sätt som inte är möjligt i en majoritets-demokrati. I en samförståndsdemokrati försöker eliterna förhindra och lösa politiska konflikter genom förhandlingar. Lijphart lyfter fram Nederländerna och Belgien som de mest tydliga historiska exemplen på denna demokratimodell.

Den samförståndsdemokratiska modellen kan sägas ha fått ett uppsving i svallvågorna efter den postkommunistiska demokrati-

¹²¹ Lijphart, 1969; 1977.

¹²² Lijphart, 1969, sid. 216. Författarens egen översättning.

seringsvågen, där det i flera länder finns djupgående etniska klyftor som under det kommunistiska styret hållits tillbaka med tvångsmetoder men som i och med demokratiseringen återigen kommit upp till ytan. Samförståndsdemokratien har också diskuterats som en passande demokratimodell för konfliktpräglade samhällen där man efter väpnade konflikter försöker upprätta demokratiska styrelseskick, som exempelvis i Bosnien, Kosovo och Irak. Samförståndsdemokratiens styrka är dess inkluderande funktioner, och Lijphart hävdar att majoritetsdemokrati aldrig har samma möjligheter att åstadkomma stabilitet i splittrade samhällen. Han går så långt som att hävda att valet mellan dessa modeller kan vara helt avgörande för demokratiens möjligheter att över huvud taget etableras och överleva i nya demokratier och menar att valet i många "plurala" samhällen är i praktiken inte ett val mellan olika slags demokratimodeller, utan ett val mellan samförståndsdemokrati eller ingen demokrati alls.¹²³

Vi har så här långt diskuterat värdegrundsbegreppet och det näraliggande begreppet social sammanhållning. Vi har också sett på de delvis relaterade diskussionerna om politisk kultur, systemstöd, socialt kapital och social tillit. Men frågan om demokrati och mångfalden är bara delvis besvarad.

Vi har även talat om olika slags demokratimodeller och berört den demokratiproblematik som kan finnas i etniskt eller kulturellt splittrade samhällen, på en rent institutionell nivå. Men hur ser det ut på individnivån? Varför anses det vara viktigt med gemenskap och hur skapas gemensamma värden i en demokrati? Detta är frågor som knyter an till fältet politisk socialisation.

¹²³ Lijphart, 1977, sid. 238.

Mångfald och den demokratiska institutionella ordningen

Resonemanget om demokratins funktionssätt och olika institutionella arrangemang har visat en aspekt av demokratins behov av "gemenskap". Det finns mycket som talar för att vissa typer av institutionella arrangemang, som majoritetsvals-system, inte är någon bra lösning för länder med djupa etniska, religiösa, regionala eller andra splittrande skiljelinjer, alltså det som Lijphart kallar "plurala" samhällen. I den typen av system riskerar man att utestänga stora minoritetsgrupper från den politiska makten i och med att majoriteten i det närmaste får monopol på beslutsfattandet. Lijphart menar att samhällen som präglas av stor heterogenitet i stället bör införa en speciell typ av institutionellt arrangemang för att allvarliga konflikter ska kunna undvikas och för att demokratin ska kunna stabiliseras och konsolideras. Lijphart kallar denna typ av demokrati för "samförståndsdemokrati".

Demokratin kan på detta sätt sägas ha ett behov av en viss nivå av homogenitet. Det demokratiska beslutsfattandet riskerar annars, under vissa institutionella förutsättningar, att bli skevt i förhållande till befolkningen. Men detta är ett resonemang på ett tämligen generellt plan. Det handlar om institutioner och politisk representation. Om vi i stället återvänder till frågan om (det demokratiska) samhällets behov av gemenskap och samförstånd – vad kan då sägas om individerna i det politiska systemet? Hur skapas en värdegemenskap i ett samhälle på medborgarnivån? Här vänder vi oss till en klassisk sociologisk diskussion.

Politisk socialisation

Hur förvärvas demokratiska värderingar, eller politiska värderingar över huvud taget? Bland statsvetare som forskar om politisk socialisation råder ingen absolut samstämmighet i denna fråga.

”Socialisation” är en process där förhållningssätt och kunskaper förmedlas och lärs in, vilket resulterar i att en individ – ett barn eller en ung människa – fostras till en personlighet genom att överta omgivningens värderingar och normer.¹²⁴ Begreppet är vidare än ”uppfostran”, som främst omfattar de formella eller medvetna aspekterna av den förmedling av färdigheter som präglar ett barns uppväxt. Socialisation inbegriper även sådana former av påverkan som kan vara omedvetna, exempelvis subtila signaler som föräldrar sänder ut till sina barn utan att själva nödvändigtvis vara medvetna om dessa. I realiteten är en stor del av införlivandet av omgivningens normer omedveten för individen.

För klassiska samhällsvetare som Émile Durkheim, Ferdinand Tönnies, Georg Simmel och Talcott Parsons var själva poängen med socialisation att öka sammanhållningen i samhället genom att skapa konsensus om samhällets centrala värden. När individerna internaliserade samhällets normer, alltså gjorde dem till sina, ökade chanserna att upprätthålla balansen i det sociala systemet, i en tid av dramatiska sociala omvälvningar. Socialisation sågs alltså som direkt relaterad till systemets stabilitet och överlevnad.¹²⁵

Inom marxistiskt orienterad socialisationsteori har socialisation kopplats till föreställningen om den ideologiska överbyggnaden och alltså uppfattats som någonting negativt, som maktutövning och dominans. Socialisation har i ett sådant perspektiv tolkats som den process där den härskande klassens idéer överförs till de behärskade, till exempel genom skolan. Liknande synsätt återfinns inom feministiskt inspirerad socialisationsteori, där socialisation exempelvis kan betyda den process där patriarkala värderingar överförs till flickor och unga kvinnor. Mer allmänt innebär också socialisation i detta avseende att barn tilldelas kulturellt bestämda roller, där kön (genus) kanske är den mest grundläggande sociala konstruktionen.¹²⁶

¹²⁴ Denk, 1999.

¹²⁵ Jfr Jacobsson, 2010.

¹²⁶ Brante et al., 1997, sid. 296–298; jfr Acker, 1994; Bondestam, 2005.

Politisk socialisation kan definieras som ”den process varigenom människor förvärvar förhållandevis bestående politiska hållningar och beteendedispositioner”.¹²⁷ Vissa forskare inom detta forskningsfält hävdar att värderingar i allt väsentligt formas i unga år, för att sedan hålla sig relativt konstanta livet ut.¹²⁸

Andra menar att tillägnet av politiska värderingar kan ses som en livslång läroprocess. Även om ungdomsåren har en alldeles speciell betydelse för formandet av värderingar har erfarenheter i vuxen ålder också betydelse. Ibland har man sett politisk socialisation som en kumulativ process, där tillägnet av politiska förhållningssätt sker under hela livet och där det tidiga lärandet verkar som ett slags filter för det senare.¹²⁹

Ett annat perspektiv är att tänka på socialisationsprocessen som en *kommunikativ process*, ett slags givande och tagande. Unga människor är inte bara passiva mottagare av olika förhållningssätt utan medverkar aktivt i sin egen socialisation. Inom den form av socialpsykologi som går tillbaka på den symboliska interaktionismen har man i George Herbert Meads anda studerat exempelvis hur det unga barnet formas till en personlighet genom ett gradvis övertagande av de normer, värden och förhållningssätt som barnet möter i sin omgivning. Den bärande tanken är att individen skapas i interaktion med andra och genom dessa andras förväntningar.¹³⁰

Oavsett hur man väljer att tänka på socialisationsprocessens dynamik kan vi konstatera att anläggandet av ett socialisationsperspektiv hjälper oss att uppmärksamma den *maktaspekt* som alltid finns närvarande när frågan om gemensamma värderingar diskuteras. Ta exemplet med ett lands skolsystem. Här finns uppenbarligen en uttalad politiskt styrd socialisation. Detta behöver dock inte nödvändigtvis ges en konspiratorisk inramning, som att skolan skapar falskt medvetande eller att skolan indoktrinerar elever. Utifrån ett statsvetenskapligt perspektiv är det vanligt att

¹²⁷ Almond et al., 1996, sid. 50; Goldmann et al., 1997, sid. 214–215; Denk, 1999.

¹²⁸ Inglehart, 1977; 1990; 1997.

¹²⁹ Amnå et al., 2009; Almond & Verba, 1963; 1980.

¹³⁰ Jfr von Wright, 2000; Lundin, 2001.

skolans uppdrag relateras till frågor som rör systemstabilitet och politisk socialisation; det ligger så att säga alltid i en stats intresse att ”skapa” medborgare som stödjer det existerande politiska systemet.¹³¹

Denna stats- eller systemlogik gäller såväl diktaturer som demokratier, för att uttrycka det krasst. Lojala medborgare är det som efterfrågas. I Nazityskland var det skolornas uppgift att skapa lojala undersåtar i det så kallade Tredje riket, och i en demokrati är det skolornas uppgift att hjälpa till att fostra demokratiskt sinnade medborgare som upprätthåller demokratin.¹³²

Samtidigt kan denna jämförelse te sig djupt orättvis och rentav missvisande. I ett modernt demokratiskt system är ju skolan ingen propagandaapparat eller socialisationsagent vars främsta uppgift är att fostra, socialisera eller disciplinera de unga till undersåtar som okritiskt ska acceptera den rådande ordningen. Snarare tvärtom. Den demokratiska skolan ska förmedla ett *kritiskt ifrågasättande*, en medvetenhet om att dogmatiska ”sanningar” alltid bör utmanas och en förståelse för att grundläggande intressekonflikter mellan olika grupper av människor *inte* utgör ett hinder för en fungerande samhällsordning. Att utrustas med demokratisk kompetens handlar om att lära sig se saker utifrån olika perspektiv och förstå att det inte finns bara *en* sanning utan skilda synsätt, vilka bör respekteras.

Detta har ibland sagts vara demokratins styrka – att de medborgare som utvecklar ett kritiskt tänkande, som ifrågasätter sanningar och förstår vad pluralism innebär, kommer att se vad demokratin är värd. Sådana medborgare behöver inte indoktrineras – de kommer att på rationella grunder *välja* demokratin. Utifrån rationella ställningstaganden blir de övertygade demokrater, helt enkelt därför att de förstår att alla alternativ är sämre.¹³³

Detta synsätt kan naturligtvis kritiseras för att vara alltför naivt eller kanske optimistiskt. Det kan ju vara så att i en etablerad demokrati, där medborgarna tar det politiska systemets

¹³¹ Easton, 1953; 1965.

¹³² Dahlkvist, 2002.

¹³³ Ross, 1965.

institutioner för givna och där det kanske inte finns mycket som väcker ett engagemang för politik och samhällsfrågor, kommer unga människor snarare att bli, åtminstone till synes, likgiltiga för frågor som rör demokratin och den politiska delaktigheten.¹³⁴ Vi ska återkomma till en sådan diskussion längre fram (se kapitel 3). För stunden kan det räcka med att konstatera att denna optimism i alla fall erbjuder ett slags lösning på det dilemma som antyddes ovan, mellan individens frihet och det behov som ett politiskt system har av att säkerställa systemets stabilitet över tid. I den demokratiska skolan sker en ”fostran till frihet”.¹³⁵

På en mer övergripande nivå kan detta också sägas tillhöra den liberala demokratin fundamentala villkor: just på grund av sin öppenhet och demokratiska grundhållning kan den egentligen aldrig garantera sin egen reproduktion. Den liberala staten kan inte, som en auktoritär stat, ta till tvångsmedel för att säkerställa sin överlevnad eller för att dess medborgare ska ”tänka rätt”. Den liberala statens överlevnad bygger i stället på tron på upplysta och fria medborgare och deras egen vilja att ordna det politiska samhället på ett sätt som ger kommande generationer samma möjligheter till frihet och kritiskt tänkande.¹³⁶

Men hur förhåller sig då detta till frågor som rör invandring och kulturmöten? Hur tillgodoses det upplevda behovet av en gemensam uppsättning grundläggande värden i en situation där Sverige måste betecknas som ett mångkulturellt samhälle, där människor från helt olika kulturer och bakgrunder ska leva tillsammans? Här ser vi igen att maktaspekten dyker upp. Måste alla som kommer till Sverige genomgå en politisk socialisation, för att ”passa in”? Hur passar demokratin egentligen ihop med pluralism, utifrån ett medborgerligt perspektiv? I detta sammanhang aktualiseras begreppen *integration* och *assimilation* samt det relaterade begreppet *multikulturalism*. Låt oss se närmare på dessa begrepp.

¹³⁴ Norris, 2002; Amnå, 2008.

¹³⁵ Carleheden, 2002.

¹³⁶ Böckenförde, 1991, sid. 45.

Integration, multikulturalism och assimilation

Det har hävdats att den integrationspolitiska debatten under senare år har kännetecknats av stor begreppslig förvirring, där innebörden i begreppet ”integration” har varit oklar och där gränserna mot näraliggande begrepp som assimilation, identitet och jämlikhet har ibland varit svåra att se. Statsvetaren Andreas Johansson Heinö har i detta sammanhang bidragit till ett klargörande av begreppen i en rad olika skrifter.¹³⁷

En av orsakerna till integrationsbegreppets oklara innebörd skulle möjligtvis kunna förklaras med hänvisning till frånvaron av internationella jämförande perspektiv – det inhemska perspektivet har dominerat debatten och om några utblickar har gjorts har det varit närmast underförstått att andra länders integrationspolitik är underlägsen den svenska.¹³⁸

Integration handlar om att förena olikheter. Underförstått är att sådana olikheter alltså finns, och måste hanteras. Underförstått är också att ”integration” är någonting positivt för ett samhälle. Vad är det då för olikheter som måste förenas i Sverige? Är Sverige vad man skulle kunna kalla för ett multikulturellt samhälle? Multikulturalism kan i en allmän mening sägas handla om politiskt, socialt, ekonomiskt eller kulturellt erkännande av marginaliserade grupper i samhället. I de västerländska demokratierna har en sådan politik inte varit ovanlig, och rent generellt kan en sådan politik spåras tillbaka till 1960-talet.¹³⁹ Den amerikanska segregationspolitiken och den svenska samepolitiken är typiska exempel.

Multikulturalism i en mer snäv eller specifik mening kan sägas handla om riktade politiska åtgärder för att motverka utanförskap, exempelvis minoritetslagstiftning, positiv särbehandling och symboliskt erkännande. Det är också viktigt att notera att ”multikulturalism” är ett normativt laddat begrepp, som ligger nära ett ideal eller en ideologi, där det handlar om att bekräfta

¹³⁷ Johansson Heinö, 2009; 2011a; 2011b.

¹³⁸ Johansson Heinö, 2011a, sid. 10.

¹³⁹ Johansson Heinö, 2011a, sid. 12; jfr Kymlicka, 2001.

eller befästa olikheter i samhället. Multikulturalism är således någonting annat än den mer deskriptiva etiketten ”mångkulturellt samhälle”, som bara beskriver ett samhälles grad av heterogenitet utan att däri lägga någon särskild värdering.¹⁴⁰

Den tidigare frågan måste således omformuleras: Är Sverige präglad av det multikulturella idealet? Till viss del, kanske. Den svenska tolkningen av vad tolerans och mångfald innebär kan sägas spegla en acceptans av multikulturella ideal. På 1970-talet etablerades en praktik i Sverige där invandrare själva tilläts välja i vilken utsträckning de ville ”integreras” i det svenska samhället. Ett omfattande stöd till olika invandrargrupper i form av hemspråksundervisning, kulturstöd och politiska rättigheter (kommunal rösträtt) för icke-svenska medborgare möjliggjorde i någon mening för individen ett *val* att ”bli svensk” eller inte.¹⁴¹

Samtidigt kan bilden av det svenska samhället som präglad av ett multikulturellt ideal ifrågasättas. Det finns inte påfallande mycket av särrättigheter för minoriteter, med undantag av ett visst lagstadgat skydd beträffande språk för landets fem erkända nationella minoriteter (judar, romer, samer, sverigefinnar och tornedalingar). Det finns också ett mer utbyggt system av politiska rättigheter för samerna, den enda så kallade urbefolkningen i Sverige. De många invandrargrupperna däremot omfattas *inte* av någon särlagstiftning. Johansson Heinö kallar därför den svenska modellen för en ”mild” form av multikulturalism.¹⁴²

Sverige har vidare rört sig i riktning bort från det multikulturella idealet sedan 1970-talet och har här följt den trend som gjort sig gällande i hela Europa. Den slags kulturella valfrihet som i praktiken fanns tidigare är sedan det sena 1980-talet och tidiga 1990-talet inte längre aktuell. Under denna period började man från politiskt håll aktivt att försöka motverka att flyktingar och invandrare koncentrerades till storstäderna genom att placera nyanlända flyktingar på orter i hela landet. Tanken var att undvika isolering och främja inläring

¹⁴⁰ Johansson Heinö, 2011a, sid. 12; jfr Roth, 2005.

¹⁴¹ Johansson Heinö, 2011a, sid. 13.

¹⁴² Johansson Heinö, 2011a, sid. 13.

av det svenska språket. Under 1990-talet kom ytterligare riktade satsningar på nyanlända under deras första år i Sverige. En liknande ”politik för nyanlända” är också den politik som den nu sittande regeringen har ställt sig bakom, och den handlar om mer uttalade krav och förväntningar på individen och om att ta ansvar för sin egen integration.

Det har funnits en förhållandevis bred enighet kring den svenska integrationspolitiken över partierna, åtminstone på ett övergripande plan och åtminstone fram till det senaste riksdagsvalet.¹⁴³ I den sittande regeringens integrationsstrategi *Egenmakt mot utanförskap* är man tydlig med att säråtgärder riktade mot invandrare som grupp inte ska förekomma efter deras första tid i Sverige.¹⁴⁴

Mångfald snarare än multikulturalism

Det svenska samhället bör närmast betecknas som *mångkulturellt*, alltså präglad av etnisk och kulturell mångfald, snarare än präglad av *multikulturella* ideal. För en fördjupad analys av den svenska debatten om multikulturalism och integration, se statsvetaren Andreas Johansson Heinös avhandling *Hur mycket mångfald tål demokratin?* och Ludvig Beckmans bok *Den rimliga integrationen*.¹⁴⁵

Åtminstone på ett retoriskt plan är det alltså stor skillnad på dagens debatt och den rätt för invandrare att behålla sin kultur som betonades på 1970-talet. Vad det i praktiken handlar om i dag är att hjälpa invandrare i kontakt med arbetsförmedling och andra myndigheter samt att bistå med språkutbildning och en kortare samhällsorienterande introduktion; underförstått är att sysselsättning är nyckeln till en lyckad integration.¹⁴⁶ Att ”komma in i samhället” betyder ungefär att man får jobb eller börjar studera.

¹⁴³ Johansson Heinö, 2011a, sid. 13–14.

¹⁴⁴ *Egenmakt mot utanförskap*, 2008.

¹⁴⁵ Johansson Heinö, 2009; Beckman, 2010.

¹⁴⁶ Johansson Heinö, 2011a, sid. 14.

I Sverige, liksom i övriga Europa, har integrationsdebatten på 2000-talet på flera sätt blivit till en debatt om islam. Bland annat har detta medfört att olika slags värdekonflikter har uppmärksamrats i det svenska samhället, till exempel situationer där religionsfrihet har ställts mot yttrandefrihet och jämställdhet.¹⁴⁷ Det har funnits vad man skulle kunna betrakta som en påtaglig osäkerhet kring hanteringen av sådana konflikter, kanske grundad i en ängslighet att inte respektera andra kulturer.¹⁴⁸

Assimilationstrenden i Europa har gått hand i hand med en uttalad politik för att bekämpa radikal islamism och besläktade antiliberala och antidemokratiska förhållningssätt bland muslimska invandrargrupper. Multikulturalism har uttryckligen setts som skadlig, eftersom den tycks uppmuntra människor från olika kulturer att leva separata och åtskilda.¹⁴⁹

I många fall talas det om integrationsfrågor med en underförstådd föreställning om en *konflikt*, där invandrare, speciellt från muslimska länder, ses som en utmaning. Det blir ett möte mellan förment statiska kulturer, där någon måste ge vika. Det har på många håll funnits en föreställning om att troende muslimer inte kan eller vill ta till sig de seder och bruk som finns i liberala västeuropeiska demokratier. Då ligger det naturligtvis också nära till hands att börja tala om krav. I synnerhet i Frankrike har krav på assimilation gjort sig gällande. Tongivande franska politiker har exempelvis betonat behovet av att immigranter lär sig franska och anpassar sig till den franska kulturen. Alla invandrare måste genomgå en kortare samhällskurs som täcker fransk historia, det politiska systemet och de grundläggande värderingarna. Assimilation ses från politiskt håll som någonting normalt och långt från ett skällsord.

Vad som annars har väckt internationell uppmärksamhet är den franska lagen från 2010 som förbjuder bärandet av heltäckande slöja (burka och niqab) på allmän plats. Det finns också

¹⁴⁷ Jfr Gerle, 1999; 2000.

¹⁴⁸ Johansson Heinö, 2011a, sid. 15.

¹⁴⁹ Johansson Heinö, 2011a, sid. 17–20.

ett tidigare förbud mot religiösa symboler – inklusive hijab – i offentliga skolor i Frankrike.¹⁵⁰

I Tyskland och Storbritannien finns i dag på samma sätt ett uttalat motstånd mot multikulturalism från politiskt håll. Det ses som icke önskvärt att invandrargrupper utvecklar sin egen kultur vid sidan av den gemensamma, nationella kulturen. Mot detta ställer man vad som betecknas som ett integrationsideal som vetter åt assimilation, där ansvaret att anpassa sig till majoritetskulturen i första hand läggs på invandrarna själva.¹⁵¹

Multikulturalism och assimilation: tydliga begrepp

I en svensk debatt har vi kanske svårt för assimilationskrav. Det tycks ligga för nära intolerans, en brist på respekt för minoriteter. Varför är det så? Det har bland annat att göra med att själva ordet assimilation i Sverige länge har haft en närmast negativ laddning och innebär för många ett krav på att en minoritet helt överger sin egen kultur och anpassar sig/byter kultur. Inom samhällsforskningen används begreppet dock mer avgränsat; det finns egentligen ingen som förespråkar total assimilation.¹⁵²

Det som är intressant att uppmärksamma här är en viktig skiljelinje mellan de olika perspektiven. Om vi går med på det multikulturella idealet kan vi betrakta samhället som bestående av människor från olika kulturer. Alla ska ha samma rättigheter och allas livsstil ska respekteras. Om de olika kulturella grupperna vill leva åtskilt så får de göra det. Deras identitet ska inte ifrågasättas. Betraktar vi exempelvis muslimer som en etnisk grupp bör vi inte försöka påverka deras religion eller förbjuda deras seder. Kristen missionering bland dem blir i detta perspektiv i värsta fall en kränkning, eller i alla fall ett otillbörligt

¹⁵⁰ Johansson Heinö, 2011a, sid. 22.

¹⁵¹ Johansson Heinö, 2011a, sid. 23.

¹⁵² Johansson Heinö, 2011a, sid. 26.

ifrågasättande av den muslimska identiteten. Enligt ett multikulturellt ideal bör detta undvikas.¹⁵³

Utifrån ett ideal om (begränsad) assimilering blir frågan om kränkningar inte särskilt aktuell. Utgångspunkten är att samhället består av individer som själva väljer vad de vill tro på och hur de vill leva sina liv. Det är då ingenting farligt eller kränkande i att kristna församlingar försöker propagera för sin världsbild och vinna anhängare bland muslimer eller att muslimer gör det samma bland kristna (eller ateister).

Här ser vi tydligt och klart två olika synsätt på samhället och individerna. Assimileringsidealet ser individer som autonoma och anpassningsbara medan multikulturalismidealet ser samhället som bestående av människor med givna kulturella identiteter. Båda synsätten kan naturligtvis kritiseras.¹⁵⁴ Poängen här är dock att båda synsätten är *tydliga*.

Problemet är, menar Johansson Heinö, att begreppet integration saknar en sådan tydlighet. När politiker i länder som Storbritannien och Tyskland (jfr ovan) talar om integration, menar de i praktiken assimilering, och de ser detta som någonting som kan kontrasteras med multikulturalism.¹⁵⁵ I Sverige har dock debatten stundtals blivit oklar, eftersom integration och assimilering inte sällan görs till motpoler. Detta innebär dock att två dimensioner blandas ihop, vilket Johansson Heinö framhåller:

Den ena gäller huruvida staten bör sträva efter enhet eller mångfald, den andra huruvida detta bör ske med tvingande eller frivilliga medel.¹⁵⁶

Integrationsbegreppet saknar ett tydligt innehåll

Vid analyser av "integrationsproblem" borde man kanske undvika begreppet integration helt och hållet, eftersom det inte har några givna gränser. Det vore bättre att lägga de

¹⁵³ Johansson Heinö, 2011a, sid. 25.

¹⁵⁴ Jfr Lidskog, 2007, sid. 6.

¹⁵⁵ Johansson Heinö, 2011a, sid. 25–26.

¹⁵⁶ Johansson Heinö, 2011a, sid. 26.

relevanta frågorna på bordet när så kallade integrationsfrågor diskuteras:

- Hur mycket assimilation vill vi ha? Hur mycket mångfald får finnas, eller annorlunda uttryckt: Inom vilka specifika områden ska vi kräva att invandrare anpassar sig till majoritetskulturen?
- Vilka metoder är acceptabla för att uppnå denna balans av enhet och mångfald?

Det låter möjligtvis lite hårt att formulera frågorna på detta vis men i praktiken är det dessa frågor som står i centrum för diskussionen. På detta vis ges ”integration”, om vi ändå vill hålla fast vid detta begrepp, hur som helst ett klarare innehåll.

Risken är annars att vi inte kan operationalisera begreppet, alltså göra det mätbart i empiriska studier, för att exempelvis uttala oss om graden av integration i ett samhälle. I praktiken handlar sådana empiriska mått på integration i dag om hur många procent av olika befolkningskategorier som har sysselsättning, en viss inkomstnivå eller vissa sjukskrivningstal. Hur viktiga sådana statistiska mått än är för att belysa strukturella problem och orättvisor ger de dålig vägledning i analyser av integration i ett sammanhang då vi talar om samhällets värdegemenskap. Är det till exempel så självklart att den invandrare som har sysselsättning per definition också är integrerad i samhället? Ekonomisk integration är inte nödvändigtvis samma sak som kulturell integration.¹⁵⁷

Språkfrågan: ett exempel på frågan om acceptabla metoder

En återkommande fråga i debatter om assimilation eller integration rör frågan om språk. Måste invandrare lära sig

¹⁵⁷ Johansson Heinö, 2011a, sid. 27; 2011b, sid. 15.

svenska? Har inte en individ rätt att välja det själv? I synnerhet Folkpartiet har i den offentliga debatten fört fram förslaget om språkrav för svenskt medborgarskap. Ett argument har varit att språkkunskaper underlättar tillträde till arbetsmarknaden, vilket i sig kan uppfattas som en del av integrationen i det svenska samhället.

Den här flitigt apostroferade statsvetaren Johansson Heinö menar att det i så fall – om det är språkrav som vi vill ha – antagligen vore mer effektivt att använda den typ av argument som använts i motsvarande brittiska debatt, det vill säga att i stället för att hävda att språkkunskaper gynnar invandraren som individ kan man hävda att krav på ett gemensamt språk handlar om att gynna hela samhället – och mer specifikt upplevelsen av en samhällsgemenskap.¹⁵⁸

Den riktigt centrala frågan är dock en annan, och den har att göra med det som framhävs i rutan ovan. En viktig fråga när vi talar om ”integration” är nämligen att komma överens om vilka metoder som är acceptabla, i syfte att skapa en värdebaserad sammanhållning. Är det över huvud taget statens uppgift att se till att individer tillgodogör sig olika kompetenser och förhållningssätt, som förvisso mycket troligt stärker individens kulturella kompetens eller möjligheter att ”lyckas” eller att ”fungera i” i det svenska samhället? Är detta inte en sak som individen själv måste ta ansvar för?

I debatten om integration bör vi vara på det klara med att det här finns en underförstådd ansvarsfördelning som borde lyftas fram och motiveras. På 1970-talet sågs det som statens ansvar att se till att nykomlingar kunde behålla sin kulturella identitet. I dag är det statens ansvar att se till att invandrare ”integreras”. Även om det på senare år har blivit vanligare att explicita krav förs fram på individen tycks statens självklara ansvar kvarstå i sammanhanget.¹⁵⁹ Det kanske är bra. Poängen är dock att den

¹⁵⁸ Johansson Heinö, 2011a, sid. 30.

¹⁵⁹ Johansson Heinö, 2011a, sid. 31.

typen av frågor inte bör vara underförstådda utan klart och tydligt motiverade i den integrationspolitiska debatten.

Frågan om nationell identitet

Innan vi går in på en diskussion om mer praktiska sätt att skapa eller upprätthålla gemensamma normer och värderingar i ett demokratiskt samhälle (kapitel 3) ska ytterligare ett begrepp kort behandlas: "nationell identitet".

Frågan om nationell identitet hänger direkt samman med frågor som rör integration och/eller assimilation. I Sverige har dock det inte funnits någon omfattande debatt om detta utan kanske en mer allmän debatt om svenskhet och svensk mentalitet mot bakgrund av det europeiska integrationsprojektets förändrade karaktär på 1990-talet.

En återkommande notering i så gott som alla texter om nationell identitet är att det handlar om ett problematiskt begrepp. Det är svårfångat och undflyende. Mer pragmatiskt orienterade statsvetare kan nöja sig med att tänka på nationell identitet som ett empiriskt mätbart uttryck för ett stöd för den politiska samfälligheten (se tabell 1 ovan). En nationalism-forskare skulle problematisera konstruktionen av den nationella identiteten medan en historiker kanske skulle se på hur nationell identitet ingår i den "stora berättelsen" om nationen och den moderna staten. Alla skulle fokusera på olika saker.

I ett sammanhang där nationell identitet diskuteras tillsammans med integration och samhällets värdegemenskap hamnar man lätt i återvändsgränder. I någon mening blir "svensk" och "integrerad" samma sak; den invandrare som väl lyckas bli integrerad/assimilerad, blir så att säga svensk. Å andra sidan finns en utbredd syn på svenskhet som någonting exklusivt. Man kan svårligen vara svensk och någonting annat (som muslim, kurd eller invandrare). Man är svensk *eller* någonting annat.¹⁶⁰

¹⁶⁰ Johansson Heinö, 2011a, sid. 42.

Detta för oss också in på begreppet "invandrare", det vill säga de icke-svenska, de som måste "integreras". Detta är en olycklig etikett som reducerar individer från jordens alla hörn med väldigt olika erfarenheter och kompetenser till en homogen massa definierad av just sin icke-svenskhet. Samtidigt används begreppet – inte bara i vardagstal utan också i den allmänna debatten. Det är därför svårt att undvika helt och hållet.

Den centrala frågan i sammanhanget tycks vara om nationell identitet är ett hinder eller inte mot integration, och på ett sätt hamnar vi här väldigt nära den skiljelinje som redan berörts, mellan företrädare för multikulturalism och anhängare av ett assimilationsideal. Det senare idealet tenderar att se människor och identiteter som föränderliga medan det multikulturella idealet tycks se identiteter som mer bestående. Här får vi således två perspektiv på hur dessa saker ska hanteras. Enligt det multikulturella synsättet består samhället av grupper av människor med olika etniska eller kulturella identiteter, vilka måste skyddas, respekteras och bevaras. Utifrån ett ideal om assimilering kan och bör invandrare "bli svenskar" genom att på olika sätt anpassa sig till det svenska samhällets värderingar.

Assimilationsidealet framstår i detta sammanhang inte som särskilt kontroversiellt utan närmast som liberalt och inkluderande. Samtidigt är verkligheten kanske mer komplicerad än vad som här antyds. Många av de människor som kommer till Sverige, som flyktingar eller invandrare, gör det just på grund av sin etniska, kulturella eller religiösa identitet. Kanske är man utsatt för förtryck och förföljelser i hemlandet. Man tvingas söka sig till ett annat land, där det finns tolerans och respekt för mänskliga rättigheter. I det nya landet vill man så klart hitta sin plats, men man vill knappast överge den identitet som var själva anledningen till att man flydde.¹⁶¹

Om detta gäller för de flesta så kallade invandrare – att de vill passa in i sitt nya hemland ("bli svenskar") men samtidigt bevara

¹⁶¹ Johansson Heinö, 2011a, sid. 38–40.

sin ”egen” identitet – består den integrationspolitiska utmaningen i att låta människor vara *svenska och samtidigt någonting annat*.

Inte alla håller med om detta. Vissa menar att det är problematiskt med dubbla identiteter. Det skapar i värsta fall mindre lojalitet med det svenska samhället och dess värderingar, en brist på förtroende, och försvårar på så vis framväxten av en värdegemenskap och i förlängningen den sociala sammanhållningen. Statsvetaren Johansson Heinö menar att motståndet mot dubbla identiteter och föreställningen om icke-etniska svenskers brist på lojalitet mot det svenska samhället närmast är en spegelbild av multikulturalismens föreställning om att svensk kultur och svenskhet utgör ett hot eller ett ifrågasättande av minoritetskulturer. Båda synsätten bygger på en antingen-eller-logik, där svenskhet och invandrarskap uppfattas stå i direkt konflikt.¹⁶²

Identitet och anpassning

Det noterades ovan att en av de relevanta frågorna i diskussionen om integration i praktiken har att göra med vilka metoder som är acceptabla för att skapa enhet i ett samhälle: Inom vilka områden ska vi kräva att invandrare anpassar sig till majoritetskulturen? I en diskussion om ”svensk identitet” bör detta hållas i åtanke. Här finns alltså ett val, eller två motstridiga synsätt. Enligt det ena synsättet är dubbla identiteter logiska och möjliga att bevara. Enligt det andra synsättet bör målet vara att alla i Sverige först och främst uppfattar sig som bärare av en svensk identitet.

För en aktuell diskussion om svensk identitet och det svenska medborgarskapets betydelse för integrationen, se rapporten *Vem ska få bli svensk medborgare?*¹⁶³

¹⁶² Johansson Heinö, 2011a, sid. 38–40.

¹⁶³ Johansson Heinö, 2011b.

3

Att skapa en värdegemenskap

3 Att skapa en värdegemenskap

I detta kapitel diskuteras olika tänkbara sätt att skapa och upprätthålla gemensamma värderingar i ett samhälle. Det är dock inte självklart hur detta går till; i den kartläggning som Ungdomsstyrelsen genomförde på regeringens uppdrag 2010 konstateras att ”mer kunskap och forskning behövs om vad som ökar eller hotar den sociala sammanhållningen samt vad som ger effekt och hur metoderna används”.¹ Samtidigt finns det inom olika samhällsvetenskapliga diskurser föreställningar om hur gemensamma värderingar och beteenden formas. Vi ska i detta kapitel göra fördjupade nedslag i ett par sådana debatter.

Vi inleder med en diskussion om *politiskt deltagande*. Det är en vanligt förekommande föreställning att engagemang i politik och samhällsfrågor skapar medborgarkompetens, en känsla av tillhörighet och samhällsansvar. På motsvarande sätt antas politiskt utanförskap gå hand i hand med brist på tillit och ansvar.²

Vidare får *skolan* ett självklart utrymme i diskussionen. Det är en vanlig föreställning att skolan har en viktig funktion att fylla i en demokrati – man talar gärna om att skolan har ett demokratiskt uppdrag och att skolan är förmedlare av en värdegrund. Skolan ska bidra till att utveckla ansvarskännande samhällsmedlemmar och mer specifikt utrusta eleverna med sådana värderingar, förmågor och kunskaper de behöver som medborgare i ett demokratiskt samhälle. I kapitlet berörs även andra arenor som

¹ *Värdefulla möten*, 2010, sid. 8.

² Amnå, 2008; Held, 1995, sid. 325–336; Bengtsson, 2008, sid. 58–59; Esaisasson et al., 2012.

kan antas vara inkluderande och stärka värdegemenskapen i ett land, såsom det civila samhället och det offentliga rummet.

Politiskt deltagande i förändring

Den statsvetenskapliga diskussionen om politiskt deltagande i förändring har ofta handlat om värdeförändring och politisk kultur. Ronald Ingleharts teori om postmaterialism är ett av de mest kända försöken att beskriva hur politisk kultur förändras över tid.³ Den tes som Inglehart har drivit i sina arbeten grundar sig i observationen att det tycks ske en långsam förändring av grundläggande värderingar bland medborgarna i de långt framskridna industrisamhällena i västvärlden. Denna värderingsförändring sker enligt Inglehart framför allt generationsvis. Utifrån Abraham H. Maslows teori om en behovshierarki, där den mänskliga driften att tillfredsställa behov sägs ske i en rangordning från basala till mer ytliga behov, har Inglehart i boken *The Silent Revolution* argumenterat för en liknande ordning vad det gäller värderingar knutna till det politiska systemet. Beträktelsen som sådan är slående enkel: När materiella behov väl är tillgodosedda blir andra saker viktigare.⁴

Inglehart hävdar enkelt uttryckt att upplevelser i barndomen – i form av säkerhet och ekonomisk trygghet, eller bristen på dessa saker – lägger grunden för bestående värderingar. För den generation i Västeuropa som formades under en historisk period av ekonomisk depression och materiell nöd kom de viktigaste politiska värderingarna att handla om sådant som ekonomisk tillväxt, materiell trygghet och fysisk säkerhet. Efterkrigstids-generationerna, som i betydligt högre utsträckning kunde ta tillväxt och välstånd för givna, kom i stället att utveckla värden kopplade till identitet, livsstil och självförverkligande. Dessa så

³ Inglehart, 1977; 1990; 1997.

⁴ Inglehart, 1977; jfr Rokeach, 1973.

kallade postmateriella värden blev senare styrande för parti-preferenser och politiskt beteende.⁵

I sina senare arbeten – *Culture Shift in Advanced Industrial Society* och *Modernization and Postmodernization* – har Inglehart reviderat vissa av sina tidigare utgångspunkter. Han har exempelvis understrukt att periodeffekter kan uppträda vid kraftiga konjunktursvängningar. I sådana fall skulle värderingsförändringar ske inte bara generationsvis utan även tvärsöver generationsgränserna.⁶

Förutom utvecklingen av nya värden har Inglehart också behandlat generationsskillnader när det gäller politisk kompetens. I och med att utbildningen historiskt sett har förbättrats har allt fler människor fått möjlighet att delta aktivt i det politiska livet. Samuel Barnes, Max Kaase och andra har utvecklat detta tema i sin bild av det postmoderna samhället i boken *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*.⁷ Den postmoderna politiska kulturen sägs här även omfatta nya former av politiskt deltagande, som exempelvis demonstrationer, namninsamlingar och spontana aktioner av olika slag. Samtidigt har det enligt Barnes och Kaase uppkommit frågor på den politiska dagordningen som överskrider gränserna för de traditionella politiska skiljelinjerna, vilket således innebär ett slags utmaning mot det etablerade partisystemet. Postmodernism ska i det här sammanhanget alltså förstås som en utveckling mot ökad politisk rörlighet bland väljarna, minskad partiidentifikation, en skepsis inför traditionella värden samt en större benägenhet att proteströsta. I detta ligger också vad som kan kallas en *individualisering* av det politiska deltagandet.⁸

Den sociologiska diskussionen om individualiseringen är mer övergripande och kopplad till en större teoribildning om det ”senmoderna” samhället eller ”en andra modernitet”.⁹ Tanken är

⁵ Inglehart, 1977; jfr Sörbom, 2002, sid. 15–18.

⁶ Inglehart, 1990; 1997; jfr Inglehart & Welzel, 2005.

⁷ Barnes & Kaase, 1979.

⁸ Barnes & Kaase, 1979; Kaase & Marsh, 1979; Dalton, 2006.

⁹ Fornäs, 1987; 1990; Kumar, 1995; Sörbom, 2002, sid. 42–78; Beck, 1992.

något förenklat att den industrialiserade västvärlden gått in i en ny historisk era, och även om det inte handlar om något i grunden helt nytt samhälle krävs ett nytt begrepp för att understryka att vi i dag lever under förhållanden som på avgörande punkter skiljer sig från det (moderna) industrialiserade samhället. I denna nya era är individualiseringen, som gjorde sig gällande redan i det moderna 1900-talssamhället, särskilt påtaglig.¹⁰

Enkelt uttryckt handlar individualiseringen om att den enskilde individen blir allt mindre bunden av sociala konventioner, traditioner och strukturer; individen får så att säga större utrymme att forma sin egen livssituation och identitet. Typiskt för det senmoderna samhället är att denna tendens gäller i samhällets alla sfärer, inklusive den politiska.¹¹

Sociologen Ulrich Beck menar bland annat att individualiseringen får konkreta effekter på det politiska engagemanget. Politik uppfattas annorlunda än tidigare, som någonting som är närmare ens egen vardag och längre från de formella politiska-demokratiska institutionerna.¹² En förutsättning för ett sådant förhållningssätt är dock förhållandevis goda materiella livsbetingelser, vilka möjliggör ett fokus på självförverkligande, livsstil och identitetsfrågor.¹³ Detta ligger i praktiken nära den logik som även Inglehart pekar på. Vad såväl Inglehart som Giddens och Beck säger är alltså att vi i vår samtid – och rimligtvis i den närmaste framtiden – kan förvänta oss att medborgare inte kommer att tillskriva traditionella former av politiskt engagemang samma vikt som tidigare generationer. I stället blir vad som är relevant politik en öppen fråga och en sak för individen att avgöra. Därmed blir det också svårare för oss som forskare att empiriskt undersöka det man kan mena med ett politiskt engagemang. Sociologen Adrienne Sörbom sammanfattar det fint när hon menar att ett senmodernt samhällsengagemang:

¹⁰ Jfr Thörn, 1997; 1999.

¹¹ Sörbom, 2002, sid. 52; jfr Giddens, 1991.

¹² Beck, 1999; Sörbom, 2002, sid. 52–54.

¹³ Giddens, 1991.

...kan ur det här perspektivet mer konkret knytas till handlingar som går utanför det parlamentariska systemet men som har ett politiskt syfte; det vill säga de syftar till att skapa en förändring för fler än den egna personen och de närmaste. Dessa handlingar utgår från en helhetssyn mellan globalt och lokalt, med den egna personen som en självklar aktör i denna helhet. Det egna handlandet ses som en länk i en större kedja av förändring, där den egna vardagen är sammanlänkad med den övriga världen. Det egna ansvaret är därmed klart uttalat liksom också förståelsen av kopplingar mellan det egna handlandet och dess politiska konsekvenser.¹⁴

Sörboms slutsats blir att vardagshandlingar mycket väl kan ges politisk betydelse, vilket alltså får konsekvenser för vår akademiska förståelse av vad politiskt deltagande egentligen är.¹⁵ Men detta synsätt kan kanske också sägas innebära en mer optimistisk syn på individualiseringens effekter på det politiska engagemanget. Individualiseringen behöver inte nödvändigtvis uppfattas som ett *hot* mot demokratin. De effekter vi kan observera i opinionsmätningar, i valstatistik och i de sjunkande medlemstalen för partier och föreningar ger oss inte hela bilden. Individualiseringen medför nämligen samtidigt att samhällsengagemanget tar sig nya uttryck. En sådan optimism har dock inte präglat diskussionen om det förändrade politiska deltagandet, vilket vi strax ska se.

Ett förändrat engagemang

I samband med diskussionen om politikens individualisering har det förts en stor diskussion om medborgarnas förändrade deltagande och engagemang. Robert Putnams bok *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* är kanske det mest kända statsvetenskapliga bidraget till diskussionen om det förändrade politiska deltagandet.¹⁶ Putnam lanserar här tanken att det

¹⁴ Sörbom, 2002, sid. 57–58.

¹⁵ Jfr Sörbom, 2005.

¹⁶ Putnam, 2000; jfr Putnam, 1993; 1995; 1997.

växande missnöjet hos medborgarna och det svalnande intresset för politiskt deltagande hänger samman med ett minskande "socialt kapital". Amerikanska medborgare vänder helt enkelt föreningslivet ryggen – man går ensam ut och bowlar, för att använda Putnams talande exempel. Samma slags individualism eller brist på mellanmänsklig tillit ligger bakom det sjunkande valdeltagandet och ointresset för politik. Bristen på socialt kapital blir en brist på samhällsengagemang, kort sagt. Putnam initierade därmed en diskussion om krissyntomen i våra moderna demokratier.

Inom amerikansk och europeisk statsvetenskap har förvisso demokratins kris debatterats tidigare, långt innan Putnam. I slutet av 1960-talet ville Seymour M. Lipset och Stein Rokkan förklara de moderna politiska partiernas sjunkande medlemstal med att partierna i grund och botten var otidsenliga organisationer som hade skapats i och speglade en historisk kontext med vissa typer av samhällsklasser och konflikter, vilka inte längre fanns kvar i efterkrigstidens demokratier. Samhällena förändrades, men partisystemen förblev "nedfrysta".¹⁷ På 1970-talet förklarades det ökade politiska missnöjet i de västerländska demokratierna med hänvisning till den "överlastade" staten. Den moderna välfärdsstaten hade tagit på sig för många uppgifter, menade man, och i tider av ekonomisk tillbakagång kunde man inte möta medborgarnas krav och förväntningar.¹⁸ Forskarna såg en risk för att detta i förlängningen skulle leda till en djup legitimitetskris för demokratin som styrelseskick.

Putnams bok om krissyntomen i det amerikanska samhället kom dock i en tid då det låg närmare till hands att tala om demokratins triumf än om demokratins kris. Det sena 1980-talet och det tidiga 1990-talet hade sett en hel rad auktoritära regimer falla över hela världen, vilka ersattes av liberala demokratier av västerländsk typ. Apartheid avskaffades i Sydafrika. Kommunismen föll i Central- och Östeuropa. Det kalla kriget var över och

¹⁷ Lipset & Rokkan, 1967.

¹⁸ Crozier et al., 1975; jfr Klingemann & Fuchs, 1995.

Sovjetunionen upplöstes. USA stod ensam kvar som en ideologisk segrare i värld.¹⁹ Och då kom Putnam och pekade på hur den amerikanska demokratin tycktes vara på god väg att erodera, från insidan. Boken väckte givetvis uppståndelse.

Men debatten om det förändrade deltagandet har långt ifrån varit enbart en amerikansk diskussion.²⁰ Samhällsvetare över hela världen har uppmärksammat de förändringar som pågår, i Västeuropa, i Norden och i Sydostasien.²¹ Också i Sverige har vi sett en debatt om medborgarna och demokratis framtid.²² Ett stort projekt från det sena 1990-talet som är illustrativt i detta sammanhang är *Demokratiutredningen*, som analyserade den svenska folkstyrelsens villkor inför ett nytt millennium. Demokratiutredningen tillsattes av regeringen hösten 1997 och levererade sitt slutbetänkande *En uthållig demokrati! Politik för folkstyret på 2000-talet* i februari 2000.²³ Utredningen gav under samma tidsperiod också ut en omfattande skriftserie med essäer, debattartiklar, seminarierapporter och forskarantologier.²⁴

De slutsatser om medborgarnas politiska engagemang och delaktighet som Demokratiutredningen presenterar i sitt slutbetänkande *En uthållig demokrati!* är i stort sett sådant som vi redan varit inne på: De svenska medborgarna engagerar sig allt mindre i partier, föreningar och ungdomsförbund.

Faktum är att hela föreningslivet tycks ha råkat i kris. Mellan 1992 och 2000 försvann totalt en miljon aktiva föreningsmedlemmar i Sverige, vilket motsvarade en minskning från 52 till 44 procent av den vuxna befolkningen.²⁵ Vad gäller föreningsaktivitet, valdeltagande, aktivt samhällsengagemang över huvud taget, är detta någonting som generellt sett är högre hos medborgare i medelåldern än hos ungdomar. Den kraftiga medlemsminskningen i

¹⁹ Fukuyama, 1992.

²⁰ Norris, 2002, sid. 5–7.

²¹ Se exempelvis Kaase & Newton, 1995; Norris, 1999; Amnå, 2008; Holmberg, 1999; Rose et al., 1999; Pharr & Putnam, 2000.

²² Jfr Ekman & Linde, 2010.

²³ SOU 2000:1.

²⁴ Ekman & Todosijevic, 2003.

²⁵ Jfr Vogel et al., 2003a; 2003b.

föreningar som vi sett sedan 1990-talet har exempelvis gått hand i hand med en stark minskning av återväxten av just unga föreningsmedlemmar. Ser vi mer specifikt på det traditionella politiska deltagandet kan vi observera samma mönster. Mellan 1992 och 2000 lämnade runt en kvarts miljon medlemmar de politiska partierna och mellan 1970 och 1990 halverades medlemsantalet i de politiska ungdomsförbunden.²⁶

Samtidigt visar undersökningar att unga medborgare i dag inte är ointresserade av politik. En förklaring till denna paradox skulle kunna vara att exempelvis valdeltagande är ett alltför grovt mått på politiskt engagemang. Själva handlingen att avstå från att rösta i valen skulle också kunna tolkas som ett medvetet ställningstagande i sig. Vidare tycks unga medborgares icke-deltagande inte vara förenat med någon utbredd misstro mot det politiska systemet som sådant.²⁷

Vad man kan utläsa av allt detta är rimligtvis ett slags kritik av den representativa demokratin traditionella strukturer, det vill säga de politiska partierna och ungdomsförbunden. Dessa förmår kanske inte kanalisera det politiska engagemang som finns hos många människor i dag.²⁸

Den något paradoxala bilden som kan utläsas i tidigare forskning ska nu inte överdrivas – de flesta forskare är nog överens om att vissa förändringar har ägt rum i medborgarnas deltagandemönster över tid. Tolkningarna skiljer sig dock åt: Vissa ser i dessa förändringar en risk för att den representativa demokratin urholkas medan andra ser möjligheter för demokratin att fördjupas. Det handlar med andra ord om att man har olika synsätt på hur demokratin kan och bör fungera (jfr kapitel 2). Till viss del har också denna motsägelsefulla bild att göra med något av en språkförbistring i litteraturen. Det finns inte någon vedertagen uppfattning om innebörden i begreppet ”politiskt deltagande”. Ibland inkluderas allehanda former av samhällsengagemang i

²⁶ Gidlund & Möller, 1999; SOU 2000:1.

²⁷ Ekman & Linde, 2010.

²⁸ Ekman & Todosijevic, 2003; SOU 2000:1; jfr Oscarsson, 1998; 2002a; 2002b; 2002c; *Unga medborgare. Ungdomsstyrelsens slutrapport från projektet Ung i demokratin*, 2003.

begreppet, ibland handlar det enbart om aktiviteter kopplade till demokratins centrala institutioner (partimedlemskapet och valdeltagandet). Ibland tycks gränserna för det politiska handlandet vara svåra att se: Är det till exempel en politisk handling att konsumera ekologiska ägg? För vissa är det kanske så, men andra kan ha andra motiv som har föga med politik att göra. Detsamma kan gälla källsortering, frivilligarbete, plankning på tunnelbanan eller diskussioner om samhällsfrågor på internet.

I nästa avsnitt utmanas den gängse föreställningen om att medborgarna tenderar att bli allt mer politiskt passiva, ointresserade och oengagerade. I stället görs en poäng av att rent konceptuellt skilja på olika former av engagemang och politiskt deltagande samt av att uppmärksamma inte enbart det faktiska deltagandet utan även det latent politiska deltagandet. På så vis argumenteras för att de senaste årens diskussion om demokratins kris till stora delar är onyanserad.²⁹ Detta har också direkt betydelse för analyser av framtida deltagandemönster hos olika grupper av medborgare.

Olika synsätt på politiskt deltagande och samhällsengagemang

Efterkrigstidens amerikanska statsvetenskapliga forskning uppfattade politiskt deltagande som direkt kopplat till det politiska beslutsfattandet i samhället.³⁰ Politiskt deltagande innebar alltså medborgarnas valdeltagande, i stort sett. En ofta citerad definition, formulerad i början av 1970-talet av de amerikanska politologerna Sidney Verba och Norman H. Nie, höll fast vid detta som kärnan i det politiska deltagandet: ”Politiskt deltagande har att göra med sådana aktiviteter som enskilda medborgare ägnar sig åt i syfte att mer eller mindre direkt påverka valet av makthavare och deras beslut”.³¹

²⁹ Ekman & Amnå, 2010; Amnå, 2008.

³⁰ Easton, 1953, sid. 134; 1965.

³¹ Verba & Nie, 1972, sid. 2 (författarens översättning); Verba et al., 1978; Milbrath & La Goel, 1977.

Samtidigt medgav Verba och Nie att många frågor som rör gemensamma angelägenheter i samhället inte bestämdes enbart av de politiska aktörerna utan också av privata aktörer och aktörer i civilsamhället. På det viset kom Verba och Nie åtminstone indirekt att vidga analysen av medborgarnas politiska deltagande. Om detta tidigare enbart hade handlat om valdeltagande,³² så öppnade Verba och Nie upp för analyser av exempelvis demonstrationer, protestbeteende och bojkotter, alltså politiska aktiviteter som kunde ske mellan valen.³³ Också aktiviteter ägnade att försöka påverka samhället riktade mot aktörer utanför den politiska sfären kunde därmed ses som politiskt deltagande.³⁴

Senare definitioner av politiskt deltagande kom i linje med detta att hållas något mer öppna. Henry Brady definierade politiskt deltagande som ”aktiviteter som vanliga medborgare ägnar sig åt, i syfte att påverka politiska utfall”.³⁵ Bradys definition understryker att detta med politiskt deltagande handlar om observerbara handlingar eller aktiviteter som vanliga människor ägnar sig åt. Vidare handlar det om *medvetna* försök att påverka. Detta är någonting mer direkt eller målrationellt än bara att vara intresserad av politik och samhällsfrågor eller att diskutera politik; politiskt deltagande handlar ytterst om en vilja att *påverka andras beslut* som rör samhället.³⁶ Dessa andra behöver inte nödvändigtvis vara en regering eller en politisk elit utan det kan vara vilka makthavare som helst i samhället. Samtidigt tenderade Brady att koppla samman det centrala politiska deltagandet med aktiviteter riktade just mot den politiska sfären.³⁷

En mer utvecklad definition av politiskt deltagande, som bygger på både Verba och Nie samt Brady, har föreslagits av den svenska statsvetaren Jan Teorell och hans europeiska kollegor.³⁸

³² Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1978.

³³ Jfr Montero et al., 2007, sid. 434.

³⁴ Teorell et al., 2007, sid. 335–336; Norris, 2002, sid. 193.

³⁵ Brady, 1999, sid. 737. Författarens översättning.

³⁶ Teorell et al., 2007, sid. 336.

³⁷ Brady, 1999, sid. 738; jfr Parry et al., 1992.

³⁸ Teorell, et al., 2007, sid. 336–337; jfr Verba & Nie, 1972; Brady, 1999.

Politiskt deltagande förstås av dessa forskare som de vanliga medborgarnas handlingar eller aktiviteter som är ägnade att påverka politiska utfall i vid mening, alltså handlingar eller aktiviteter som på något vis är riktade mot makthavare i samhället. Underförstått är att detta sker inom ramen för en representativ demokrati, där det finns en politisk elit som fattar beslut och vanliga medborgare som kan försöka påverka dessa beslut, men där det samtidigt finns andra samhällseliter och ekonomiska aktörer som de vanliga medborgarna också kan försöka påverka, exempelvis i rollen som kritiska konsumenter.

Teorell och hans kollegor för således mycket tydligare in okonventionella former av politiskt beteende i sin definition, i jämförelse med tidigare forskning.³⁹ Politiskt deltagande kan alltså handla om bojkotter och medveten politisk konsumtion, samt allehanda aktiviteter och protester riktade mot makthavare, inom och utanför den politiska sfären.⁴⁰

Samtidigt finns det andra former av medborgerligt engagemang som faller utanför dessa ramar, alltså det mer allmänt hållna samhällsengagemanget. När det under de senaste årtiondena har diskuterats huruvida medborgarnas politiska deltagande har förändrats eller eroderat har man ibland bara sett på partiaktivitet, valdeltagande eller protestbeteende. Men människor engagerar sig på andra sätt, i sfärer som rent formellt faller utanför den politiska, på så vis att det inte handlar om direkta försök att påverka makthavare men det rör saker som ändå har med samhället att göra. Människor tar del av nyheter om politik, människor diskuterar samhällsfrågor och globala problem. En del skriver upprörda eller engagerade insändare till dagspressen om sådant de tycker är fel, andra uttrycker sina privata åsikter i form av egna bloggar eller debattinlägg på internetsidor. Man engagerar sig på så vis i samhället. Folk skänker pengar till välgörande ändamål, som skol- eller vattenprojekt i olika utvecklingsländer, för att förbättra livsvillkoren för rullstolsburna eller för att stödja

³⁹ Teorell et al., 2007.

⁴⁰ Jfr van Deth et al., 2007; Zukin et al., 2006.

forskning om cancersjukdomar eller hjärt- och lungsjukdomar. Föräldrar packar ryggsäckar med kaffe och mackor för att nattvandra, det vill säga ge sig ut på stadens gator på helgerna för att förhindra fylleri och slagsmål bland ungdomar. Medborgare i alla åldrar källsorterar.

Är sådana beteenden verkligen ointressanta för oss samhällsvetare? Finns här inte i själva verket en stor förklaringspotential, när vi ställer frågor som har att göra med hur medborgare engagerar sig politiskt? Det finns i dag väldigt många alternativ för den som vill känna att hon eller han "gör någonting" för att förändra världen. Man kan vara politiskt medveten och engagerad på många olika sätt. Det är långt ifrån säkert att det som händer i relation till de politiska partierna eller de konventionella kanalerna för ett politiskt engagemang är det mest relevanta att studera. Kanske är det till och med så att vi i det "icke-politiska" samhällsengagemanget har ett slags reservoar av deltagande och allt tal om demokratins kris är grovt överdrivet?

Det faktiska politiska deltagandet

För att skilja på olika former av deltagande kan tabell 3 nedan tas som utgångspunkt. Typologin i tabellen bygger för det första på en åtskillnad mellan vad som skulle kunna kallas *latent* respektive *manifest* politiskt deltagande. I typologin skiljs för det andra också på *individuella* respektive *kollektiva* former av engagemang och deltagande, i syfte att åskådliggöra olika slags tänkbara aktiviteter och handlingar. Den representativa demokratin bygger förvisso på individens politiska fri- och rättigheter men samtidigt på tanken om intresserepresentation genom olika slags kollektiv (främst de politiska partierna). Partierna representerar olika segment av befolkningen och tillvaratar på det viset olika intressen i samhället.

De senaste årtiondenas sociologiska diskussion om medborgarnas värderingsförändringar har vidare handlat om en förskjutning från kollektivistiska identiteter (till exempel samhällsklass) till olika

slags individualistiska identiteter.⁴¹ Denna förändring sägs ligga bakom förändringar i det politiska deltagandet, där de kollektiva formerna av politiskt engagemang sägs vara på tillbakagång medan individuella eller livspolitiska beteenden tycks vara på framväxt. Det är därför viktigt att ha en typologi kan fånga båda dessa former av deltagande och engagemang.

Tabell 3: Olika former av latent och manifest politiskt deltagande

Latent politiskt deltagande (sambandsrelaterat deltagande)		Manifest politiskt deltagande		
Sambandsinvolvering	Sambandsengagemang	Formellt deltagande	Aktivism (utomparlamentariskt deltagande)	
			Legalt	Illegalt
Individuella former				
Det personliga intresset för samhällsfrågor eller politik	De aktiviteter som bygger på det personliga intresset för samhällsfrågor och politik (en önskan om att förbättra eller värna om någonting i samhället utanför den egna vänskretsen och familjen)	Det parlamentariska deltagandet: valdeltagande, kontaktaktiviteter eller det egna förtroendeuppdraget	Det utomparlamentariska deltagandet: att väcka opinion, att påverka politiken genom sitt direkta agerande (till exempel politisk konsumtion)	Det lagtrotsande beteendet, till exempel civil olydnad på individuell basis

⁴¹ Giddens, 1991; Sörbom, 2002; 2005.

Kollektiva former				
Den upplevda tillhörigheten till grupp med visst samhällsfokus (livsstil, identitet, klädval, musikstil)	Frivillig-arbetet i kollektiv form (ideellt eller solidariskt arbete för att förbättra eller värna om någonting i samhället utanför den egna vänskretsen och familjen)	Det organiserade politiska deltagandet: medlemskapet i ett politiskt parti, en organisation eller en fackförening	Det löst organiserade eller nätverks-baserade politiska deltagandet: demonstrationer, aktioner och protester	De olagliga och ibland våldsamma aktiviteterna i grupp: olydnad, skadegörelse, ockupation samt deltagande i demonstrationer med våldsamma konfrontationer

Källa: Ekman & Amnå, 2010.

Vi börjar med det *manifesta politiska deltagandet*. Tanken är här att tydliggöra att det som kan kallas ”politiskt deltagande” i mångt och mycket är riktat mot det offentliga politiska beslutsfattandet. Det är direkt, eller rationellt, om man så vill. Det är observerbart och mätbart. Det handlar om vanliga, enskilda medborgares önskan att påverka utformningen av politiken i ett samhälle eller besluten om de gemensamma angelägenheterna.⁴²

En sådan önskan om att påverka politikens utformning kan komma till uttryck på olika sätt. Det kan ske inom den representativa demokratins ramverk; i den här föreslagna typologin kallas detta formellt politiskt deltagande. Man går och röstar i de allmänna valen för att stödja vissa partier eller för att försöka förhindra att andra partier blir för inflytelserika.⁴³ I en folkomröstning kan man som individ på motsvarande sätt göra sin röst hörd. Det kan också, för vissa, vara en politisk handling att avstå från att rösta i

⁴² Conway, 1991, sid. 3–4; Verba et al., 1995, sid. 9; Brady, 1999, sid. 737.

⁴³ Verba & Nie, 1972.

ett allmänt val eller i en folkomröstning, som en protest mot den politiska eliten.

Som individ i ett demokratiskt samhälle kan man också direkt kontakta en politiker eller en tjänsteman, exempelvis i syfte att försöka påverka den politiska dagordningen och de politiska besluten. En del strävar efter och får möjlighet att själva inneha förtroendeuppdrag, exempelvis i riksdagen eller kommunfullmäktige.

Den konventionella kollektiva formen av politiskt deltagande är medlemskapet i ett politiskt parti eller ett fackförbund, i en organisation eller i något slags förening med politiska syften (till exempel människorättsorganisationer, fredsorganisationer eller miljöskyddsföreningar). Man kan också som vanlig medborgare sitta med i olika rådgivande organ, som kommunala ungdomsråd, brukarstyrelser eller områdesstyrelser.

Det direkta politiska deltagandet behöver dock inte ske inom ramarna för den representativa demokratin. I syfte att påverka den politiska dagordningen, besluten och utfallen kan man också ägna sig åt utomparlamentariskt politiskt deltagande. Ofta kallar man sådana medborgare för aktivister. I tidigare forskningslitteratur har man ibland talat om sådan aktivism som ett protestbeteende eller ett okonventionellt politiskt deltagande, till skillnad från det traditionella valdeltagandet och medlemskapet.⁴⁴ Med tiden har dock vissa former av okonventionellt beteende, som namninsamlingar och demonstrationer, blivit tämligen konventionella,⁴⁵ varför jag här undviker den etiketten. Jag talar i stället om utomparlamentariskt deltagande eller aktivism.

Här kan man rent analytiskt göra ytterligare en distinktion, mellan legala och illegala former av utomparlamentarisk aktivism. De legala formerna av utomparlamentarisk aktivism handlar om deltagande i demonstrationer, strejker eller liknande protestaktioner. Man kan tillsammans med likasinnade försöka åstadkomma förändring eller påverka utfall. Under senare årtionden har så kallade nya sociala rörelser varit på stark frammarsch.⁴⁶

⁴⁴ Barnes & Kaase, 1979.

⁴⁵ Jfr Niculescu, 2003.

⁴⁶ Thörn, 1997.

Människor väljer att engagera sig politiskt, inte som tidigare i partier och fackförbund utan i stället i mer löst organiserade rörelser med ett tydligare fokus på något avgränsat problemområde: i miljöaktionsgrupper, i den globala rättviserörelsen, i kvinnorrättsrörelsen, i djurrättsgrupper eller i grupper som ägnar sig åt civil olydnad.⁴⁷ För många blir det politiska deltagandet fokuserat till specifika aktiviteter; man deltar i demonstrationer och aktioner i samband med till exempel internationella toppmöten eller deltar i gatufester och manifestationer med en distinkt politisk agenda.⁴⁸ Exempelvis kan man delta i en Pride-festival för att försöka ändra samhällets syn på HBTQ-personer eller delta i protester mot IMF och Världsbanken i syfte att lyfta upp utvecklingsländernas ekonomiska villkor på den politiska dagordningen.

Aktivism behöver inte uteslutande ske i kollektiv form. Som individ kan man ägna sig åt att enbart köpa vissa produkter – eller undvika andra produkter – av ideologiska eller etiska skäl. ”Boycotting” (köpbojkott) handlar på det viset om rationella försök att påverka, och samhällsforskare talar om detta just som politisk konsumtion.⁴⁹ Sådana aktiviteter har visat sig kunna vara nog så framgångsrika. Olika konsumentaktioner har tvingat en del företag att ändra sina produktionssätt eller inköpsrutiner i olika utvecklingsländer för att inte skada sitt varumärke. Andra individuella former av utomparlamentariskt politiskt deltagande är namninsamlingar och spridandet av flygblad.

Vissa former av politisk aktivism och utomparlamentariska aktioner är att betrakta som illegala och kommer till uttryck i exempelvis våldsamma demonstrationer och gatuslagsmål. Speciellt de högerextrema grupperna har blivit ökända för sitt politiska våld riktat mot meningsmotståndare på vänsterkanten eller mot invandrare. Vänsterextremisternas våld riktar sig på motsvarande sätt mot de politiska meningsmotståndarna (högerextremisterna) men också mot företrädare för den kapitalistiska stat man säger sig

⁴⁷ Hebert & Jacobsson, 1999.

⁴⁸ Thörn, 1999; Sörbom, 2010.

⁴⁹ Stolle et al., 2005.

bekämpa samt mot offentlig eller privat egendom, exempelvis i samband med demonstrationer och gatufester.⁵⁰

Samhällsengagemanget

Så långt det manifesta eller det egentliga politiska deltagandet. Men medborgare gör också annat än det som här beskrivits, som åtminstone indirekt är politiskt på det viset att det är samhällsrelaterat. Närliggande beskrivningar är ideellt, socialt eller civilsamhälleligt engagemang.

Samhällsengagemang förstås här som den typ av aktiviteter medborgare ägnar sig åt, individuellt eller kollektivt, för att påverka förhållanden av betydelse för människor utanför den egna familje- eller vänskretsen.⁵¹ Det handlar om vad man faktiskt gör, alltså själva aktiviteten, och inte bara den mentala orienteringen. Här kan väldigt många skilda aktiviteter placeras. I tabell 3 exemplifieras detta med kollektiva former av samhällsengagemang som exempelvis frivilligarbete. Man kan ställa upp och jobba gratis i samband med välgörenhetsarrangemang, engagera sig i kvartersgrupper, i tjejjourer eller i nätverk som ”föräldrar på stan”. Det kan också handla om lokala initiativ för att skydda miljöområden, skolor eller kulturminnen. Det kan handla om väldigt enkla saker, som att samåka till jobbet i syfte att minska trafikföroreningarna, eller om mer omfattande projekt, som att starta upp skolor eller förskolor på ideologisk eller religiös grund.

Individuella former av samhällsengagemang kan handla om att skriva insändare i lokaltidningen, att skänka pengar till välgörande ändamål samt att diskutera politik och samhällsfrågor med vänner, eller för den delen med okända personer på internet. Till samma kategori förs också konsumtion av nyheter om politik och samhällsfrågor. Ett annat sätt att engagera sig socialt är att hjälpa invandrare i deras kontakter med svenska myndig-

⁵⁰ BRÅ, 2009.

⁵¹ Adler & Goggin, 2005, sid. 241.

heter. Också källsortering placeras här, som exempel på en individuell form av samhällsengagemang.

I den föreslagna typologin (tabell 3) placeras alla former av samhällsengagemang under den bredare rubriken *latent politiskt deltagande*. Detta kan möjligtvis uppfattas som förvirrande, då det precis gjorts en poäng av att skilja just på ett allmänt *samhällsengagemang* och ett egentligt *politiskt deltagande*, det senare förstått som manifesta, direkta eller målrationella handlingar som är specifikt orienterade mot makthavare i samhället och ägnade att påverka politiska beslut och utfall. Läsaren ska dock notera att det som i tabell 3 kallas ett latent politiskt deltagande är latent bara i den bemärkelsen att dessa former av engagemang rent teoretiskt kan tänkas fungera som en förberedelse för ett ”riktigt” politiskt deltagande, såsom det konventionellt uppfattas (valdeltagande eller protestdeltagande). Också samhällsengagemang kan naturligtvis vara manifest, i den meningen att det är observerbart och mätbart.

Involvering och intresse för samhällsfrågor

Det centrala i typologin (tabell 3) är främst distinktionen mellan ett allmänt samhällsengagemang och ett faktiskt politiskt deltagande. Det är mycket viktigt att uppmärksamma båda dessa aspekter av medborgarnas deltagande – det latent och det manifesta – och inte enbart se på de allmänna valen och de politiska partierna när vi analyserar vår demokratis styrka och svagheter samt dess framtida utveckling:

Nivån på engagemanget i ett samhälle framstår rentav som ett minst lika intressant styrkemått som det politiska deltagandet, vilket kan vara vilseledande och förrädiskt. Även diktatorer kan tvinga fram ett brett deltagande. Men engagemanget låter sig inte lika enkelt eller snabbt kommenderas fram. Det är förankrat inåt.⁵²

⁵² Amnå, 2008, sid. 18.

Samtidigt är det här som forskningen tidigare har haft vissa brister. Det har bland annat funnits en otydlighet i hur forskare skiljer på medborgarnas engagemang för olika frågor och deras faktiska politiska handlande eller deltagande. Inte sällan har definitioner av det ena överlappat det andra.⁵³ Syftet med typologin i tabell 3 är alltså att bidra till en tydligare analytisk åtskillnad mellan manifest politiskt deltagande och ett mer allmänt samhällsengagemang, vilket samtidigt kan fungera som ett latent politiskt deltagande.

I den föreslagna typologin görs samtidigt ytterligare en kategorisering där det talas om ”samhällsinvolvering”, det vill säga en uppfattning om att över huvud taget vara en del av ett samhälle eller ett politiskt sammanhang. Statsvetaren Erik Amnå har föreslagit en tänkbar definition på detta fenomen:

[Det handlar om] en orientering, en attityd, en känsla eller en intellektuell hållning som riktas mot förhållanden av betydelse för medborgare utanför den närmaste familje- och vänkretsen.⁵⁴

Involvering kan därmed ses som en förutsättning för ett samhällsengagemang, enligt den föreslagna typologin.⁵⁵ Involvering är den intellektuella hållning som Erik Amnå talar om, och samhällsengagemang i typologin är vad man faktiskt gör när denna hållning kommer till konkret uttryck. Den ena av dessa två kolumner handlar om uppmärksamheten på politik eller medvetenheten om betydelsen av politik, och den andra om de faktiska handlingar som denna uppmärksamhet eller medvetenhet ger upphov till.

⁵³ Berger, 2009; jfr Amnå, 2008, sid. 16–17; Adler & Goggin, 2005.

⁵⁴ Amnå, 2008, sid. 19.

⁵⁵ Jfr Martín & van Deth, 2007, sid. 303–304.

Ett utvecklat synsätt på politiskt deltagande

Mer specifikt är syftet med tabell 3 att lyfta fram idén om det *latenta* politiska deltagandet. När vi analyserar förändringar i medborgarnas politiska delaktighet och spekulerar om den framtida utvecklingen räcker det inte med att se på vad som händer i relation till den politiska sfären. Valdeltagandet och engagemanget i partier och föreningar är bara en del av helheten. Ett sjunkande valdeltagande och ett krympande föreningsliv är i sig inte tillräcklig anledning till att tala om någon demokratisk kris. Det räcker inte heller med att till de konventionella formerna av politiskt deltagande lägga de utomparlamentariska aktiviteterna, till exempel inom de nya, löst organiserade och horisontella nätverken och sociala rörelserna eller mer kundorienterade aktiviteter som medveten politisk konsumtion. Inte heller sådana analyser ger oss en fullständig bild.⁵⁶ Vi måste också ta i beaktande den *latens* eller *beredskap* till politiskt deltagande som kan finnas hos medborgare, unga som gamla.⁵⁷

Vi fortsätter med den kanske viktigaste arenan för framväxten av gemensamma värderingar i ett samhälle, alltså skolsystemet. Resonemanget kretsar kring vissa praktiska aspekter av förmedlandet av en gemensam värdegrund i skolan och rör både yttre och inre kontextuella faktorer.

Skolan och förmedlandet av en värdegrund

I kapitel 2 diskuterades skolans roll i förmedlandet av en värdegrund och demokratisk kompetens. Ser man till de centrala styrdokumenterna, är skolan att betrakta som en distinkt

⁵⁶ Jfr van Deth, 2001.

⁵⁷ Schudson, 1996; Amnå, 2008.

socialisationskontext: ”Utbildning och fostran är i djupare mening en fråga om att överföra och utveckla ett kulturarv – värden, traditioner, språk, kunskaper – från en generation till nästa.”⁵⁸

Samtidigt ser skolan uppenbarligen inte sig själv som den *primära* socialisationskontexten utan snarare som en samarbetspartner till föräldrarna. Vissa formuleringar i styrdokumentet pekar klart och tydligt på rollen som en sekundär socialisationskontext: ”Skolan ska vara *ett stöd* för familjen i *deras ansvar* för barnens fostran och utveckling. Arbetet måste därför ske i samarbete med hemmen.”⁵⁹

En framtidsorienterad diskussion om skolans demokrati-förmedlande eller medborgarförberedande uppdrag måste således ta upp skolans yttre kontext. Exakt vilka aspekter av denna yttre kontext som är mest relevanta för skolans demokratiuppdrag är dock kanske inte självklart. Det handlar dels om skolans yttre villkor i form av huvudmannaskap, dels om skolornas elevunderlag. Rent allmänt har det hävdats att villkoren för skolans demokrati- och värdegrundsuppdrag sedan 1990-talet har förändrats i grunden. Det offentliga huvudmannaskapet har utmanats av möjligheten att driva skolverksamhet i privat regi. Denna organisatoriska differentiering har gått hand i hand med en ökad kulturell differentiering.⁶⁰ Det ser dock olika ut i olika kommuner – såväl organisatoriska lösningar, de ekonomiska ramarna som inslagen av kulturell mångfald varierar kraftigt, vilket i sig får konsekvenser för idealet om en likvärdig utbildning i hela landet.

Kritiker har till exempel menat att föräldrarnas rätt att välja skola åt sina barn, i kombination av införandet av fristående skolor på religiös, etnisk eller alternativpedagogisk grund kan vara djupt problematisk. I stället för idealet med en likvärdig skola som utbildar alla på samma villkor tycks skolval och alternativa skolor innebära en acceptans av ett slags institutionaliserad

⁵⁸ *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, 2011, sid. 6.

⁵⁹ *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, 2011, sid. 6, mina kursiveringar; jfr Hjalmeskog, 2000; Jarl, 2004; Persson, 2009.

⁶⁰ Amnå et al., 2010; Nykänen, 2008; Wahlström, 2002; 2009.

förlängning av *föräldrarnas* värderingar och synsätt. Hur intuitivt tilltalande det än är med valfrihet innebär ett differentierat skolsystem alltså också att man åtminstone delvis överger idealet med en skola dit individer från helt olika sociala skikt får ta del av gemensamma erfarenheter och får likartade kunskaper och värderingar.⁶¹

Sett ur ett historiskt perspektiv har skillnaderna i kunskapsresultat mellan elever ökat i den svenska skolan. Man kan diskutera vad detta beror på,⁶² men en aspekt som i synnerhet rör frågan om medborgarkompetens är att skolan i framtiden riskerar att få allt svårare att fungera som *mötesplats* mellan olika sociala grupper. Elevernas ges inte i lika hög utsträckning som tidigare tillfällen att möta "den andre", att komma i direktkontakt med det som är annorlunda. Forskning har visat att det konkreta mötet med "den andre" kan bidra positivt till utvecklandet av tolerans hos unga människor.⁶³ I ett skolsystem där skolorna blir till genomfartsleder för vissa grupper, där eleverna främst vistas bland sina likar i olika avseenden, riskerar detta tillfälle att skapa ökad tolerans och värdegemenskap att gå förlorat. Detta gäller oavsett om det handlar om muslimskt orienterade fristående skolor eller koncernskolor som fungerar som vinstdrivande företag med ett uttalat fokus på bra betyg.⁶⁴

Ett sätt att uttrycka vad som kan vara problematiskt med valfriheten i skolfrågor är att formulera det hela i termer av vad statsvetare brukar kalla "allmänningens dilemma" (*tragedy of the commons*). Uttrycket refererar till situationer där ett antal personer egentligen skulle vinna på att samarbeta men där det samtidigt är rationellt för individer att *inte* samarbeta. Det handlingsalternativ som är bäst utifrån individens perspektiv är i slutänden dåligt för kollektivet. I kapitel 2 kallades detta för "sociala fällor". Ett exempel skulle vara ett havsområde där ett

⁶¹ Jfr Englund, 2009; 2010a; 2010b; Lindbom, 2007.

⁶² Jfr *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?*, 2010.

⁶³ Kokkonen et al., 2009; Rothstein, 2005, sid. 99; *Den mångtydiga intoleransen*, 2010, sid. 66.

⁶⁴ Jfr Lidegran, 2009; Englund, 2010a; 2010b.

antal yrkesfiskare är verksamma. De fiskar för mycket och fångsterna börjar minska. Ur det *individuella* perspektivet blir det nu rationellt att fiska *mer*, att arbeta flera timmar än tidigare varje dag, för att behålla sin inkomst. Detta leder dock bara till att det totala fiskebeståndet tar slut fortare. Kollektivet förlorar.⁶⁵

Översatt till en skolkontext blir det rationellt för individer (föräldrar och barn) att välja bort skolor som man inte gillar. Man kanske vill att sonen och dottern ska gå i en religiös friskola, bland likasinnade. Eller så vill man att barnen ska ”lyckas”, och då är det kanske den ”finare” privata skolan i innerstaden som gäller, snarare än den kommunala skolan i förorten. Det är förståeligt, ur det individuella perspektivet. Effekten blir dock, i värsta fall, att skolsystemet som helhet (kollektivet) förlorar i demokratisk kvalitet. Skolan kan inte längre fungera som mötesplats för olika sociala och kulturella grupper, och eleverna ges då inte tillfälle att utveckla gemensamma värderingar. Det blir helt enkelt svårare för skolan att utveckla elevernas tolerans och respekt för olikheter.⁶⁶

Gemensamhet och valfrihet: ett dilemma?

Trots vissa inneboende spänningar i värdegrundsbegreppet är föreställningen om *behovet* av en gemensam värdegrund tydlig nog: Det handlar om ett upplevt behov av att ge alla människor i samhället gemensamma förhållningssätt till vad som på åtminstone en grundläggande nivå är rätt och fel, acceptabelt och oacceptabelt, och vad som bör eftersträvas och vad som bör förkastas. Skolan kan i detta avseende ses som helt central. Skolan bör ses som en social institution, som en sammanhållande kraft i samhället. Ett sådant betraktelsesätt hjälper oss att se att det som vid en första

⁶⁵ Lewin, 2002, sid. 98.

⁶⁶ Jfr Englund, 2010a; Rosenquist, 2011; Kokkonen et al., 2009; Irisdotter Aldenmyr, 2008; Trumberg, 2011.

anblick tedde sig närmast självklart – att föräldrar ska ha rätt att fritt välja skola åt sina barn – ur ett annat synsätt blir bitvis problematiskt. Skolan riskerar under vissa förutsättningar att bli till en institution som närmast förstärker segregation och utanförskap för vissa grupper i samhället. Här finns ett dilemma. Olika värden ställs mot varandra. Är *valfrihet* viktigare än *värdegemenskap*? Syftet här är inte att propagera för vad som är rätt eller fel utan närmast att uppmärksamma på problematiken som sådan. En analys av skolans möjligheter att i framtiden förmedla en gemensam värdegrund måste ta denna problematik i beaktande.

Likvärdig utbildning i förort och glesbygd?

En annan aspekt av samma problematik rör geografiska och socioekonomiska olikheter. Alla skolor tycks inte ha likvärdiga förutsättningar att utföra sitt värdegrundsuppdrag. Forskning och utvärdering från senare år har i relation till allt detta uppmärksammat en rad problem som rör förutsättningarna för en likvärdig utbildning i skolan. Skolverkets båda rapporter *Valfrihet och dess effekter inom skolområdet* samt *Elever med utländsk bakgrund* diskuterar segregationsfrågor och den relativa betydelsen av ”invandrarbakgrund” för skolresultaten.⁶⁷ Skolverket visar bland annat att elever med utländsk familjebakgrund presterar sämre som grupp än elever med svensk familjebakgrund. Det är det generella mönstret. Men om man tar hänsyn till elevernas socioekonomiska bakgrund försvinner mycket av det till synes starka sambandet. Därmed kan en del av de skillnader som finns i betygsresultat mellan elever med svensk och elever med utländsk familjebakgrund förklaras av sociala skillnader snarare än etnicitet. Detta gäller främst i grundskolan. Däremot verkar skillnaderna baserade på familjebakgrund öka när eleverna går vidare till gymnasieskolan.

⁶⁷ *Valfrihet och dess effekter inom skolområdet*, 2003; *Elever med utländsk bakgrund*, 2004.

Skolverket berör i sina rapporter också negativa effekter av boendesegregation, som visar sig i sämre skolresultat för elever som går i ”invandrartäta” skolor.⁶⁸ I synnerhet kan rapporten *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?* lyftas fram, där Skolverket har kartlagt orsakerna till de försämrade skolresultaten i svensk grundskola. Faktorer som särskilt lyfts fram har att göra med den ökade segregationen i samhället, decentraliseringen av skolan och den alltmer differentierade och individualiserade undervisningen.⁶⁹

Analys av den svenska delen av ICCS-undersökningen visar likaså tydligt att skolresultat inte enbart har att göra med vad som faktiskt sker innanför skolans väggar. Hemmen har också en väldigt stor betydelse. Vad gäller just utfallet ”medborgarkompetens” står det klart att föräldrarnas utbildningsnivå är en av de viktigaste, om inte den allra viktigaste, förklaringsfaktorn. En hög utbildningsnivå hos föräldrarna har visat sig ha en distinkt positiv inverkan på elevernas demokratiska värderingar, förtroende för institutioner och politiker, politiska självtillit, kunskap om politik och samhälle, deltagande i skoldemokratiska arrangemang, förväntade samhällsengagemang, valdeltagande, parti- och kampanjaktivitet samt förväntade deltagande i legala utomparlamentariska aktiviteter. Enbart när det gäller ett förväntat deltagande i illegala protestaktiviteter får föräldrarnas utbildningsnivå stå tillbaka som förklaringsfaktor; då har i stället en hög utbildningsnivå hos föräldrarna en direkt negativ effekt.⁷⁰

Det finns också annan forskning som uppmärksammat hur segregation och utanförskap utmanar skolans intentioner om likvärdighet och förutsättningarna att erbjuda eleverna medborgarkompetens.⁷¹ Här tydliggörs att skolans uppdrag inte kan begränsas till vad som försiggår i själva klassrummet och i undervisningen; det finns också en yttre kontext som måste beaktas. Rent konkret kan det handla om att vissa skolor är placerade i

⁶⁸ Strömblad, 2003; Almgren, 2006.

⁶⁹ *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?*, 2009.

⁷⁰ Ekman & Zetterberg, 2010a; 2010b; 2011; jfr Högdin, 2006.

⁷¹ Se till exempel Bunar, 2005; 2009; 2010.

bostadsområden eller stadsdelar som präglas av segregation och utanförskap, vilket kan ha negativa effekter på elevernas förutsättningar att tillägna sig medborgarkompetens.⁷² Studier har visat att elever som bor i fattiga och segregerade bostadsområden rent generellt får sämre studieresultat än elever med likvärdig socioekonomisk bakgrund vilka går i skolor i mer välbeställda områden. I synnerhet tycks denna typ av områdeffekt slå hårt mot unga pojkar med utländsk familjebakgrund.⁷³

En näraliggande problematik återfinns i en helt annan kontext, nämligen i mindre glesbygdskommuner. Också här kan det förekomma att dominerande tankesätt på lokal nivå skulle kunna utgöra hinder mot idealet med likvärdighet i tillägnet av gemensamma värden. I en rapport om politiskt deltagande i glesbygden noterar en av de få forskarna på området att ”i en mindre kommun är invånarnas engagemang för ortens utveckling av stor betydelse för hur ortens framtid kommer att te sig”.⁷⁴ Men här finns samtidigt ett problem som uppmärksammats först på senare tid, där de flesta tycks vara överens om behovet av regional förnyelse och fungerande nätverk i mindre samhällen, för att motverka omställningsproblem och hög arbetslöshet. Detta accentueras i en situation där storstadsregionerna växer och stora delar av det övriga landet har krympande underlag för service och näringsliv, inklusive skolor.

Men ungdomar på landsbygden räknas inte alltid som en utvecklingskraft, utan den dominerande föreställningen tycks snarare gå ut på att ungdomarna *inte* har något särskilt att tillföra diskussionen, då de ju ändå snart kommer att ge sig av.⁷⁵ Alla vill dock inte flytta, utan en del vill stanna kvar på orten och axla ansvaret för bygdens utveckling.⁷⁶ Problemet är att dessa unga inte alltid uppfattas som en tillgång av kommunalpolitiker och

⁷² Jfr Dahlin, 2007; Brännström, 2006; 2007; Szulkin & Jonsson, 2007; Bunar, 2010; Gustafsson, 2010; Trumberg, 2011.

⁷³ Brännström, 2007; Andersson, 2009; Szulkin & Jonsson, 2007; *Fokus 08. En analys av ungas utanförskap*, 2008.

⁷⁴ Svensson, 2010, sid. 288.

⁷⁵ Svensson, 2010, sid. 288.

⁷⁶ Jfr Trondman, 2001.

företagsledare utan ibland rentav som initiativlösa och därmed närmast som en *belastning*. Det blir lite suspekt att stanna kvar, att bryta mot det dominerande mönstret.⁷⁷ I den utsträckning sådana uppfattningar om de ungas flyttbenägenhet och förmenta ointresse för politik och samhällsfrågor återfinns också i skolorna på glesbygden finns alltså ett potentiellt problem för skolans demokratiska uppdrag. Det handlar i sådana fall om att elever i skolan möter budskap om att inte inkluderas i samhällsgemenskapen, att inte räknas på riktigt.

Förutsättningarna för att bedriva en likvärdig utbildning i hela landet har diskuterats i åtminstone två rapporter under 2000-talet. Skolverkets rapport *Utbildningsvillkor i glesbygd* tar upp problematiken kring utflyttning, strukturella omvandlingar och nya lokala villkor, och den rapport som Myndigheten för skolutveckling gav ut 2005, *Utbildning i glesbygd – samspel eller konflikt?*, är en kunskapsöversikt av tidigare studier. Skolverksrapporten visade bland annat att elever i glesbygden inte nödvändigtvis får sämre utbildning än andra i landet utan att arbetsklimatet på små skolor tycks kunna vara nog så väl fungerande. Dock kvarstår inte sällan höga kostnader, en brist på kompetens samt ett krympande elev- och föräldraunderlag som distinkta hot.⁷⁸

Hem och skola: skilda världar?

Vi ska också se lite närmare på den problematik som kan finnas med demokrati- och värdegrundsuppdraget i relation till hemmen och andra socialisationskontexter (omvärlden). Som utgångspunkt har vi konstruerat ytterligare en analysmodell (tabell 4).

⁷⁷ Svensson, 2010, sid. 288.

⁷⁸ *Utbildningsvillkor i glesbygd*, 2000; *Utbildning i glesbygd – samspel eller konflikt? En kunskapsöversikt*, 2005.

Tabell 4: Skolan och omvärlden: normöverensstämmelse och normkonflikt

	Normöverensstämmelse	Normkonflikt
Primär socialisationskontext	Harmoni: skolan som det normala	Dissonans: skolan som det annorlunda
Sekundär socialisationskontext	Skolan som en del av samhället	Skolan som isolerad/egen värld

Modellen bygger på två distinktioner. För det första handlar det om antagandet att det finns olika slags socialisationskontexter som har lite olika status, där vissa kontexter rent generellt är att betrakta som viktigare för en ung människas socialisation än andra kontexter. I tabellen skiljer vi för enkelhetens skull bara mellan *primära* och *sekundära* socialisationskontexter. Typ-exemplet på den primära socialisationskontexten är familjen medan exempelvis skola, media och organisationer kan vara sekundära socialisationskontexter. Med en sådan förenklad modell som i tabell 4 skulle (åtminstone för vissa individer) kamratkretsen ligga närmare den primära socialisationskontexten än den sekundära kontexten.

För det andra handlar det om överensstämmelsen – eller bristen på överensstämmelse (så kallad dubbelsocialisation) – mellan de normer eller värden som skolan har att förmedla, och de normer och värden som existerar i andra kontexter (familjen, kamratkretsen, media, omvärlden).

På så vis får vi fram två typsituationer. I de fall där samma slags värderingar återfinns i både skolan och ”den andra”

kontexten råder en harmonisk situation. De normer som eleven möter i skolan känner hon eller han redan till hemifrån. Skolan är på det viset en del av det som uppfattas som det normala. Om eleven dessutom möter samma normer och värden som både hem och skola representerar i det omgivande samhället (som kamratkretsen, tv eller dagstidningar) torde förutsättningarna vara goda för den avsedda politiska socialisationen. Skolan ses som en naturlig del av samhället när den förespråkar demokrati och respekt för mänskliga rättigheter, och så vidare.

Man kan emellertid tänka sig mindre harmoniska situationer. Folk är olika, i olika avseenden. Vi har olika livsåskådningar, intressen, kulturella bakgrunder, moraliska ideal och politiska preferenser. Skolans styrdokument antyder här en delikat balansgång mellan att å ena sidan vara öppen för olika åskådningar och att å andra sidan tydligt ta ställning för *en viss uppsättning värden* som anges i skollagen och gällande läroplan:

Skolan ska vara öppen för skilda uppfattningar och uppmuntra att de förs fram. Den ska framhålla betydelsen av personliga ställningstaganden och ge möjligheter till sådana. Undervisningen ska vara saklig och allsidig. Alla föräldrar ska med samma förtroende kunna skicka sina barn till skolan, förvissade om att barnen inte blir ensidigt påverkade till förmån för den ena eller den andra åskådningen.⁷⁹

Vad vi möter här är respekten för föräldrarätten, vilken är grundläggande i en demokrati. Samtidigt är det inte så enkelt att föräldrarnas åsikter alltid, till varje pris, måste respekteras.⁸⁰ I den mening som direkt följer de ovanstående citerade raderna ur den nu gällande läroplanen sägs det:

Alla som verkar i skolan ska hävda de grundläggande värden som anges i skollagen och i denna läroplan och klart ta avstånd från det som strider mot dem.⁸¹

⁷⁹ *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, 2011, sid. 5.

⁸⁰ Jfr Englund, 2010a; Rosenquist, 2011.

⁸¹ *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, 2011, sid. 5.

Motsättningen är uppenbar. *Alla* föräldrar kan i praktiken därmed *inte* skicka sina barn till skolan och uppleva att skolan upprepar de värden och normer som de själva står för. Det är på gott och ont, och det kan vara en delikat fråga var gränsen går mellan respekten för föräldrarnas åsikter och respekten för skolans och samhällets värden. Det kan handla om såväl religiösa som moraliska och politisk-ideologiska skillnader.

Det centrala är att skolan *inte* är värdeneutral. Allt går *inte*. Om en elev till exempel hävdar att kvinnor *inte* ska ha rösträtt eller hävdar att svarta är sämre än vita *ska* läraren påpeka att eleven just brutit med de normer och värden som skolan står för. I tabell 4 visas på en sådan potentiell konfliktsituation, där skolans normförmedling *inte* överensstämmer med de normer och värderingar som gäller eller förmedlas i andra kontexter i hemmet eller omvärlden.

Det är dock *inte* självklart att en potentiell konfliktsituation är någonting negativt. I värsta fall kan det vara så att normkonflikten skapar bilden av skolan som en isolerad värld: Vad som gäller där räknas *inte* i "den riktiga världen" utanför. Men det kan också vara så att skolan erbjuder en *fristad*. Det finns studier som visar att elever med en sociokulturellt resurssvag bakgrund – från hem där deras åsikter *inte* räknas, utan där de bara förväntas göra som de blir tillsagda – i skolan upplever en annan värld. De syns hörs och tas på allvar. De räknas. Som ett resultat utrustas de med självkänsla, egenvärde och en tro på demokratiska processer.

Utvecklingspsykologerna Håkan Stattin och Ylva Svensson har undersökt hur elever som går i skolor i så kallade utsatta bostadsområden förhåller sig till skolan. Den konventionella bilden av skolor i utsatta områden är att dessa har svårare än andra skolor att motivera sina elever samt att förmedla kunskaper och demokrativärden. Föreställningen är att detta beror på att de problem som finns i utsatta områden förs in i skolan via eleverna.⁸²

⁸² Stattin & Svensson, 2012, sid. 19.

Om den konventionella bilden alltid stämde skulle man kunna förvänta sig att elever som känner sig otrygga i sina utsatta bostadsområden också skulle känna sig otrygga i skolan. I jämförelse med elever i skolor i trygga områden skulle sådana elever trivas sämre i sina skolor, på grund av exempelvis stökighet, bråk och mobbning. Stattin och Svensson visar dock att den bilden inte nödvändigtvis behöver stämma. En studie av ungdomar i olika slags skolor visade i stället en mer upplyftande verklighet. Det tycks visserligen vara så att ungdomar i utsatta områden känner sig mer otrygga än andra. Men samtidigt fann man att:

Ungdomar i utsatta områden upplevde skolan, tvärtemot vad man kan förvänta sig, som mindre farlig, stökig och bråkig. De upplevde att det förekommer mindre av olika typer av trakasserier och mobbing än vad elever som går i skolan i mer privilegierade områden gör. Dessutom trivdes elever i utsatta områden bättre i skolan, kände sig tryggare där och längtade till skolan i högre grad i jämförelse med elever i mindre utsatta områden.⁸³

Resultaten gäller alla unga i utsatta områden men är extra tydliga bland elever med invandrarbakgrund. Detta antyder att de strukturella problem som finns utanför skolan inte nödvändigtvis ”läcker in”. Sådana resultat kan naturligtvis bero på olika slags kontrasteffekter; det behöver inte vara så att skolor i utsatta områden gör någonting mycket bättre än andra skolor utan det är just den *relativa* tryggheten i skolan som eleverna uppskattar.⁸⁴ Men det kan också bero på skolor i utsatta områden så att säga tvingas att jobba mer uttalat med frågor som rör trivsel, respekt, tolerans och skoldemokrati, eftersom elevunderlaget i dessa skolor ofta är mer heterogent och att risken där är större för olika konflikter och kontroverser.

Implikationerna av dessa resultat är hur som helst betydande. Skolan har uppenbarligen en central roll i skapandet av en värdegemenskap i samhället, för ungdomar från helt olika bakgrunder:

⁸³ Stattin & Svensson, 2012, sid. 20.

⁸⁴ Stattin & Svensson, 2012, sid. 21.

På kort sikt, blir skolan det ställe där de unga får en plats i samhället och lär sig att de kan påverka och att vad de säger är viktigt och har betydelse. Detta är extra viktigt för invandrarungdomar som riskerar att känna sig alienerade och exkluderade från det svenska samhället. Vi kommer också att behöva omformulera vår syn på skolor i utsatta områden, och kanske kan våra resultat ses som ett stöd för att dessa skolors extraresurser ger utdelning. Då skolor utvärderas är det nästan alltid kunskapsmålet som bedöms med hjälp av betyg och standardprov. Detta är naturligtvis viktiga jämförelser, men det är och kan aldrig vara en rättvis utvärdering då vissa skolor har en majoritet av elever som är nyanlända till Sverige. Då bör skolans demokratiuppdrag inkluderas i en utvärdering av om skolan når sitt mål, och i ett längre perspektiv kan det uppdraget vara minst lika viktigt för vilka elever som kommer att vara aktiva deltagare i vårt framtida svenska samhälle.⁸⁵

Skolans socioekonomiska kontext

I analyser av vad skolan förmår att göra – nu och i framtiden – för att utrusta alla elever med en gemensam värdegrund måste skolans geografiska placering och socioekonomiska inbäddning tas i beaktande. Till detta kommer naturligtvis också en rad faktorer som påverkar värdegrundsarbetet på skol- och klassrumsnivå (vilket jag återkommer till). För en kunskapsöversikt om skolans generella arbete med sitt demokratifostrande och värdegrundsförmedlande uppdrag, se rapporten *Skolan och medborgarskapandet*⁸⁶ samt boken *Skolan, demokratin och de unga medborgarna*.⁸⁷

⁸⁵ Stattin & Svensson, 2012, sid. 24.

⁸⁶ Ekman, 2011.

⁸⁷ Ekman & Pilo, 2012.

Betydelsen av externa faktorer för värdepåverkan

Innan vi går in på frågor som rör skolans ”interna” arbete med att förmedla gemensamma värderingar ska något ytterligare sägas om kontextuella faktorer. Hur ska vi mer specifikt förstå den yttre kontexten och den påverkan denna kan ha på individers attityder och förhållningssätt? Resonemanget är här placerat i en skolkontext men det har lika stor giltighet i exempelvis en socioekonomisk kontext, som till exempel ett visst bostadsområde eller i en förort.

I en skola har ”den yttre kontexten” kanske mest intuitivt att göra med skolans ramar och förutsättningar, vilket alltså i mångt och mycket betyder styrdokumentet eller den politiska styrningen av skolan. Men det handlar också om vad som i denna rapport kallar skolornas socioekonomiska inbäddning, och det kan vara på sin plats med ett par ord om den senare aspekten. Det är inte svårt att föreställa sig att vad som sägs i styrdokumentet har direkt relevans för undervisningens innehåll och i förlängningen därmed också för elevernas förutsättningar att tillägna sig politiska förhållningssätt och demokratiska värderingar. Men på vilka sätt påverkas elevers demokratiattityder och förhållningssätt av skolans socioekonomiska inramning?

Statsvetaren och bostadsområdesforskaren Per Strömblad har föreslagit en analytisk referensram för att kunna ta hänsyn till yttre, kontextuella faktorer vid analyser av individers politiska attityder och beteenden:

Skillnader i politiskt engagemang framträder mellan individer med sinsemellan olika egenskaper. Men i traditionella individcenterade analyser riskerar man att förbise ett intressant fenomen. Människor som ytligt sett ter sig lika uppträder nämligen inte nödvändigtvis lika överallt. Hur de kollektivt är lokaliserade – eller rumsligt grupperade – kan i sig självt ha betydelse. Detta kan förklara intressanta skillnader i attityder och beteendemönster mellan individer som, sett till sina bakgrundsegenskaper, tycks ha likvärdiga förutsättningar.⁸⁸

⁸⁸ Strömblad, 2003, sid. 14.

I en skolkontext skulle det kunna betyda att individer som sett till sina bakgrundsegenskaper inte alls har likvärdiga förutsättningar ändå uppvisar intressanta *likheter* som en effekt av en viss gemensam kontextuell påverkan. Strömblads studie handlar nu inte om skolan som social kontext utan just om bostadsområden. Poängen hos Strömblad är dock enkel: Individer påverkas av sin nära omgivning, vilken de själva samtidigt hjälper till att påverka.

Tanken som sådan är inte ny utan har utvecklats i klassisk politisk-filosofisk litteratur från Montesquieu, Rousseau och Durkheim och framåt. I modern samhällsvetenskap är detta heller inget märkvärdigt – vi analyserar i regel inte bara individuella egenskaper utan också kontexter och yttre sammanhang eller miljöer. Frågan vi ställer är då vad skillnader på makronivå (kontexten) betyder på mikronivå (för individen). I de fall man sedan kan påvisa att skillnader inom annars likvärdiga kategorier av individer kan hänföras till variationer i omgivningens karaktär talar man om *kontextuella effekter*.⁸⁹

Vilka kontextuella faktorer är relevanta? Med referenser till tidigare studier pekar Strömblad på två olika sätt att tänka på en individs omgivning.⁹⁰

- *Kontext som geografiskt avgränsad enhet*: en stat, en region, en stad, en stadsdel eller ett bostadsområde.
- *Kontext som funktionellt avgränsad enhet*: ett företag, en arbetsplats eller en förening. En viss social sfär kan betraktas som en kontext om människorna inom denna sfär kan tänkas ha samröre och influera varandra. En skola är precis en sådan avgränsad enhet.

Man kan vidare tänka på olika sätt när det gäller frågan om *vad* det är i olika kontexter som har betydelse. Vilken är den relevanta kontextuella egenskapen? Individerna själva, är ett givet svar; olika omgivningar kan skiljas från varandra med avseende på hur vissa egenskaper är fördelade bland de individer

⁸⁹ Strömblad, 2003, sid. 16; jfr Andersson, 2009.

⁹⁰ Strömblad, 2003, sid. 20–25.

som ingår i (eller utgör) en given kontext. Exempel från skolvärlden är naturligtvis inte svåra att finna. Ibland talas det lite slarvigt om skolor i ”invandrartäta” områden, ”överklasskolor” eller ”problemskolor”. Strömblad använder etiketten *kompositionella faktorer* som en benämning på detta, alltså sådana kontextuella variabler som hänför sig till själva sammansättningen av individer eller människor i ett sammanhang.⁹¹

Kompositionella faktorer kan skiljas från andra kontextuella variabler som inte kan hänföras till individerna i en given kontext. Det kan i praktiken handla om yttre förutsättningar av helt skilda slag. I en skolpolitisk debatt tänker vi kanske främst på ekonomiska villkor och organisatoriska förutsättningar som exempelvis huvudmannaskap. Strömblad använder den övergripande benämningen *institutionella faktorer* på alla icke-kompositionella kontextuella faktorer.

Strömblad har också föreslagit en egen analysram, som utöver det tänkta inflytandet från kompositionella respektive institutionella faktorer lyfter in två tänkbara orsaksmekanismer till kontextuella effekter på individers politiska attityder och beteenden: *informationsflöden* och *resurser*, där informationsflöden handlar om vilket slags information olika individer kan nås av:

Den information som når en individ kommer i viss mån att avgöras av i vilken kontext som hon eller han befinner sig. Genom att exponeras för en kontext med viss karaktär nås individen av vissa budskap oftare än andra. Den information som en given individ möter är därmed ”vinklad”; dess innehåll är tendensiöst på ett sätt som bestäms av kontextens kompositionella och institutionella särdrag.⁹²

Vilket slags information som förmedlas av kontextuella faktorer beror uppenbarligen på de kompositionella faktorerna. För elever som går på exempelvis en skola i ett område helt utan personer med invandrarbakgrund minskar sannolikheten att möta denna specifika befolkningskategori. Eller tvärtom: För elever i invandrartäta

⁹¹ Jfr Brännström, 2006; 2007.

⁹² Strömblad, 2003, sid. 26.

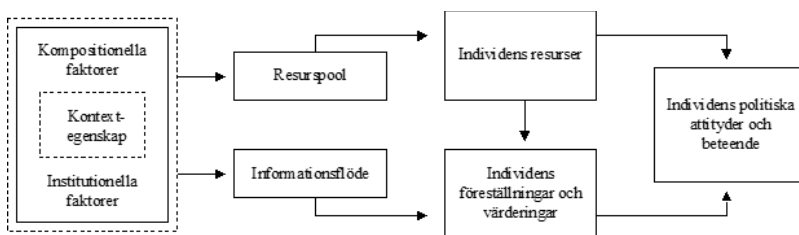
områden och skolor är sannolikheten större att träffa just ”invandrare” och möjligtvis influeras av den specifika information som förmedlas via denna speciella befolkningskategori.

Nu kan man kanske tycka att detta med informationsflöden framstår som ytligt, och i relation till andra informationsförmedlare (som föräldrar eller massmedia) kan mer eller mindre flyktiga möten med människor från vissa befolkningskategorier framstå som mindre viktiga när det gäller yttre påverkan, alltså socialisation. Det må så vara. Men poängen är närmast att sådana saker *också* kan ha betydelse:

Poängen här är [...] att även de människor man inte umgås med förmedlar information. Genom vardagliga möten tar man som individ medvetet och omedvetet intryck av andra människor i omgivningen; man lägger märke till skillnader i hur de betar sig och formar attityder på grundval av detta.⁹³

Det kontextspecifika informationsflödet kan alltså tänkas påverka individers föreställningar om verkligheten samt deras därmed sammanhängande politiska självtilltro, politiska värderingar, samhällsyn och medborgarroll (jfr figur 1).

Figur 1: Kontextuella effekter på politiska attityder och beteenden

Källa: Strömblad, 2003, sid. 26, här lätt modifierad.

⁹³ Strömblad, 2003, sid. 27.

Strömblad noterar vidare att individer inte nödvändigtvis behöver reagera på samma sätt på någon viss kontextspecifik information. En kontextuell faktor (institutionell eller kompositionell) kan tänkas påverka individer med olika egenskaper på olika sätt. Ett sätt att komma åt detta med individuell eller gruppsspecifik respons är via det socialpsykologiska begreppet *referensgrupp*. Lite förenklat går denna föreställning ut på att individer känner tillhörighet inte bara till olika grupper och kollektiv i sin faktiska omgivning. Man definierar därutöver också referensgrupper till vilka man förhåller sig olika när det gäller att avgöra vad som är positivt eller negativt. En viss individ noterar hur en viss referensgrupps orientationer ser ut och anpassar sitt eget förhållningssätt till detta.

Mer konkret skulle det kunna tänkas handla om hur en ung människa *väger* eller *relaterar* de budskap som kommer från vuxenvärlden (skolan eller föräldrarna) mot de budskap som man uppfattar kommer från referensgruppen, alltså personer man ser upp till och betraktar som förebilder i olika avseenden. Detta handlar också om gruppidentitet – om vem eller vilka man identifierar sig med.⁹⁴

Strömblad vill samtidigt uppmärksamma oss på en annan orsaksmekanism när det gäller kontextuell påverkan. Individens resurser och deras resurspool kan också betraktas som en relevant mellanliggande variabel (figur 1) då vi är intresserade av kontextuellt betingade skillnader i individers politiska förhållningssätt. Vi vet från tidigare studier att individuella resurser som kunskaper, självförtroende och färdigheter (erhållna via exempelvis utbildning) har betydelse för det politiska engagemanget.⁹⁵ Det Strömblad säger är att resurser också kan tänkas förmedlas i lokala kontexter. I en omgivning med en välförsedd resurspool skulle en individ rent hypotetiskt kunna dra nytta av detta: ”Det är exempelvis tänkbart att en person som nyligen har invandrat till Sverige har lättare att lära sig svenska i ett område där det finns

⁹⁴ Jfr Andersson, 2009.

⁹⁵ Verba et al., 1995.

goda möjligheter att möta infödda svenskar.”⁹⁶ Och detta att tala svenska är naturligtvis att betrakta som en medborgarresurs i just landet Sverige.

Samma sak borde rimligtvis gälla i en skolkontext: Med en hög andel resursstarka människor i den nära omgivningen kan också en individ med ett dåligt utgångsläge förbättra sina resurser, till exempel i form av talat språk, läsförståelse eller politisk självtillit. Enligt Strömblands sätt att tänka kan såväl kompositionella som institutionella kontextegenskaper bidra till någon viss resurspool. Det ska också understrykas att effekterna av kontextuell påverkan naturligtvis också kan vara *negativa* eller *destruktiva*.⁹⁷

För att fördjupa resonemanget ytterligare har vi hela problematiken med *alternativa socialisationskontexter*, eftersom skolan inte är den enda värdepåverkande eller socialiserande kontext som unga människor konfronteras med. Vad vet vi egentligen om skolans och undervisningens effekter på elevernas samhällsengagemang, kunskaper, värderingar, tolerans och respekt för kulturella olikheter? Förmår den svenska skolan forma demokratiska medborgare på lika villkor? Vad betyder hemmiljön i sammanhanget? Vad betyder andra socialiserande miljöer? Hur påtaglig är till exempel den politiska socialisation som sker via användningen av internet och sociala medier?

Det finns en omfattande forskning om de svenska medborgarnas demokratiska värderingar, attityder och politiska deltagande.⁹⁸ Det finns också en betydande pedagogisk forskning om utbildning och demokrati koncentrerad till utbildning som institution och denna institutions möjligheter och förutsättningar att bidra till demokratins bevarande och fördjupning.⁹⁹ De senaste årens utveckling visar rent generellt ett forskningsfält i stark expansion när det gäller studiet av skolans demokrati-

⁹⁶ Strömblad, 2003, sid. 29.

⁹⁷ Brännström, 2006; 2007; *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?*, 2009.

⁹⁸ Se till exempel Amnå, 2008; Esaiasson & Westholm, 2006; Teorell & Westholm 1999a; 1999b.

⁹⁹ För översikter av sådan forskning, se Ekman & Todosijevic, 2003; Ekman, 2011.

fostrande och medborgardanande funktion.¹⁰⁰ Det finns vidare en viktig internationell statsvetenskaplig och utbildningsvetenskaplig litteratur om skolan som demokratifostrande arena.¹⁰¹

Vi kan avrunda detta avsnitt om yttre kontextuella faktorer med att konstatera att skolsocialisation på lika villkor är en viktig fråga för framtiden. Om den svenska välfärdsstatens institutioner inte förmår att socialisera unga människor på lika villkor kommer ojämlikheter i utgångsläget att reproduceras. Skolan är den offentliga institution som representerar det första obligatoriska mötet med den svenska välfärdsstaten för en ung medborgare. I jämförelse med andra institutioner har skolan tilldelats ett alldeles särskilt ansvar för att främja lika förutsättningar samt att utveckla demokratiska kunskaper och värderingar.¹⁰²

Frågan är dock dels vilken roll skolan kan ha för att kompensera för en resurssvag bakgrund, dels vad skolans allt tydligare organisatoriska mångfald¹⁰³ och skolans anpassning till en internationell utvärderingskultur¹⁰⁴ får för effekter på elevernas tillägnande av demokratiska värderingar och medborgarkompetenser i olika skolkontexter. En likvärdig skola innebär inte att alla ska "bli lika".¹⁰⁵ Med det handlar om den mycket viktiga uppgiften att ge alla elever lika god grund för att självständigt kunna ta ställning till sin demokratiska medborgaridentitet och göra självständiga val om sitt samhällsengagemang.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Ekman & Todosijevic, 2003, sid. 40; Eriksson, 2006; Almgren, 2006; Ekman, 2007; K Larsson, 2004; 2007; Broman, 2009; Arensmeier, 2010; Amnå & Zetterberg, 2010; Ekman, 2011.

¹⁰¹ Gutmann, 1999; Rubin & Giarelli, 2008; Milner, 2002; Torney-Purta et al., 2001; Schulz et al., 2010.

¹⁰² Jfr Jarl & Rönnerberg, 2010; Kumlin, 2004; Kumlin & Rothstein, 2005; Englund, 2009.

¹⁰³ Pierre, 2007; Fjellkner, 2010.

¹⁰⁴ Nihlfors, 2008; Lindblad & Popkewitz, 1999; 2000; Andersson, 2008.

¹⁰⁵ Jfr Englund & Quennerstedt, 2008; Assarson, 2007; 2009.

¹⁰⁶ Jfr Ekman, 2007; Eriksson, 2006.

Skolan och förmedlandet av gemensamma värderingar: yttre kontexter

Ovanstående resonemang hjälper oss att utveckla vårt tänkande kring skolans socioekonomiska kontext. Det finns förvisso redan inom det utbildningsvetenskapliga fältet närliggande kontextuella begrepp, och det talas exempelvis om skolors olika elevsammansättning, segregationseffekter eller kamrateffekter.¹⁰⁷ Men den enkla distinktionen mellan kompositionella och institutionella yttre faktorer är ändå av värde för att hjälpa oss att strukturera tänkandet i exempelvis empiriska analyser av skolans möjligheter att förmedla värderingar, nu och på längre sikt.

Värdepåverkan i klassrummet

Den *inre kontexten* i relation till skolans arbete med att skapa förutsättningar för elevers utvecklande av en värdegrund eller gemensamma demokratiska värderingar har att göra med den faktiska praktiken, på klassrumsnivån. I tidigare forskning och utvärdering har man exempelvis uppmärksammat betydelsen av klassrumsklimatet, lärarrollen, undervisningsinnehållet, elevinflytandet, läromedlen samt olika former av explicit och implicit värdepåverkan.¹⁰⁸ Här ska vi närmast se på ett par empiriska illustrationer, i syfte att påvisa vilken typ av faktorer på individnivå som är värda att närmare beakta i analyser av skolans framtida demokratiarbete.

Sverige medverkade 2009 i den internationella studien *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS), utförd av International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA), där 14-åringar i 39 länder svarade på frågor om demokratiska förhållningssätt och politiskt deltagande. I

¹⁰⁷ Lee, 2000.

¹⁰⁸ Se Ekman, 2011.

studien ingick också ett omfattande kunskapstest om politik, demokrati och samhällsfrågor.¹⁰⁹

Statsvetarna Joakim Ekman och Pär Zetterberg har genom analyser av den svenska delen av ICCS gjort en aktuell kartläggning av elevernas medborgarkompetens förstådd som grundläggande demokratiska värderingar, tilltro till politiker och politiska institutioner, tillit till sina egna resurser och kommunikativa förmågor, kunskap om politik och samhällsfrågor samt den faktiska politiska delaktigheten – det man gör eller kan tänka sig att göra i termer av involvering, samhällsengagemang och konkret politiskt handlande.¹¹⁰

Resultaten hos Ekman och Zetterberg visar en förhållandevis stark uppslutning bakom grundläggande demokratiska värderingar hos svenska elever i frågor som rör jämställdhet och respekt för olikheter. Det finns samtidigt ett par frågetecken kring toleransens gränser i mer konkreta situationer. Bland elever med utländsk bakgrund, liksom bland pojkarna som grupp, kan man observera tydliga intryck av traditionella könsroller. Bland pojkarna finns också en hel del som håller med om påståenden som i en konventionell mening är att betrakta som främlingsfientliga (se tabell 5 och 6 nedan).

Tabell 5 visar att ganska få – i genomsnitt 6 procent – kan acceptera att kvinnor blir diskriminerade i politiska sammanhang, men runt 12 procent respektive 14 procent instämmer i de mer provocativa påståendena om att män bör prioriteras framför kvinnor när det är ont om jobb och att män skulle vara mer lämpade än kvinnor att vara politiska ledare. Samtidigt tycks det finnas en mycket stark uppslutning bakom kvinnors och mäns formella jämställdhet; fler än 9 av 10 av samtliga elever tycker att kvinnor och män ska ha samma möjligheter och formella rättigheter samt få likvärdigt betalt för likvärdigt arbete. Skillnaden mellan elever med helsvensk och utländsk bakgrund (elever med båda föräldrarna födda utomlands) är enbart i några

¹⁰⁹ Schulz et al., 2010; Torney-Purta et al., 1999; 2001; *Morgondagens medborgare*, 2010.

¹¹⁰ Ekman & Zetterberg, 2010a; 2010b; 2011; jfr Ekman & Linde, 2010.

fall signifikant medan skillnaden mellan pojkar och flickor genomgående är statistiskt säkerställd. Flickorna som grupp är med andra ord mer övertygade om vikten av jämställdhet än pojkarna som grupp.

Tabell 5: Elevers attityder till jämställdhet mellan kvinnor och män, procent

	Flickor	Pojkar	Svensk bakgrund	Utländsk bakgrund	Total
Kvinnor ska hålla sig borta från politiken	2	11*	6	8	6
Om det är svårt att få arbete ska män ha större rätt till arbete än kvinnor	5	19*	11	18*	12
Män är mer lämpade att vara politiska ledare än kvinnor	6	24*	13	24*	14
Kvinnor ska i första hand ägna sig åt att ta hand om barnen	16	36*	23	40*	14
Män och kvinnor ska ha samma lön om de utför samma arbete	98*	87	93*	90	93
Kvinnor ska ha samma rättigheter i alla avseenden	99*	92	95	96	96
Män och kvinnor ska ha samma möjligheter att vara med och styra landet	99*	94	97	96	97

Källa: Ekman och Zetterberg, 2010a, sid. 50. Med utländsk bakgrund avses att båda föräldrarna är födda utomlands. Siffrorna anger andel av de svarande inom respektive kategori som "håller absolut med" eller "håller med" om varje påstående. Symbolen * indikerar att skillnaden mellan kategorierna flickor respektive pojkar samt svensk respektive utländsk bakgrund är statistiskt signifikant på 95-procentsnivå.

Kanske mer uppseendeväckande är att så många som 36 procent av alla pojkar och 40 procent av alla elever med utländsk bakgrund håller med om påståendet om att kvinnorna är de som i första hand ska ta hand om barnen; genomsnittet ligger på 26 procent bland samtliga elever (tabell 5). Sett ur ett jämställdhetsperspektiv är detta bekymmersamt. Den som tror på lika villkor för män och kvinnor – också när det gäller frågan om att sköta om de gemensamma barnen – borde inte instämma i detta påstående, eftersom det i grund och botten antyder en föråldrad kvinnosyn.

I tabell 6 ser vi på motsvarande sätt andelen elever som håller med om en rad påståenden gällande invandrare och deras rättigheter. Utfallet påminner om det i tabell 5, såtillvida att det tycks finnas ett starkt eller relativt starkt stöd för olika aspekter av invandrades formella rättigheter, som rätten till utbildning, rösträtt och rätten att behålla sina egna seder och bruk samt sitt språk. I detta avseende märks ingen utbredd eller påtaglig främlingsfientlighet.

Tabell 6: Elevers attityder till invandrare och deras rättigheter, procent

	Flickor	Pojkar	Svensk bakgrund	Utländsk bakgrund	Total
När det inte finns så många jobb ska invandringen begränsas	52	64*	61*	42	58
Invandrare ska ha möjlighet att fortsätta tala sitt eget språk	83*	67	71	95*	75
Invandrare ska ha möjlighet att fortsätta med sina egna seder och sin egen livsstil	82*	72	74	92*	77
Invandrare som bott i ett land i flera år ska ha möjlighet att rösta i val	89*	78	82	92*	84
Invandrare ska ha samma rättigheter som alla andra i landet har	96*	84	89	96*	90
Invandrarbarn ska ha samma möjligheter till utbildning som andra barn i landet har	97*	85	90	97*	91

Källa: Ekman & Zetterberg, 2010a, sid. 51. Med utländsk bakgrund avses att båda föräldrarna är födda utomlands. Siffrorna anger andel av de svarande inom respektive kategori som "håller absolut med" eller "håller med" om varje påstående. Symbolen * indikerar att skillnaden mellan kategorierna flickor respektive pojkar samt svensk respektive utländsk bakgrund är statistiskt signifikant på 95-procentsnivå.

Det tycks finnas en tendens hos pojkarna att vara något mindre toleranta än flickorna när det gäller exempelvis synen på invandrades rättighet att behålla sina traditioner och tala sitt eget språk; här finns faktiskt en systematisk och statistiskt säkerställd skillnad mellan pojkarna och flickorna. De senare framstår överlag som mer positiva än pojkarna som grupp till invandrarnas rättigheter. Vi kan också se en systematisk och statistiskt signifikant skillnad mellan elever med svensk respektive utländsk familjebakgrund, vilket kanske inte är så förvånande. Elever med utländsk familjebakgrund instämmer i högre utsträckning än elever med svensk familjebakgrund i samtliga påståenden som rör invandrarnas rättigheter.

Resultaten i tabell 6 ligger i stort sett i linje med andra undersökningar på samma tema. År 2009 genomförde myndigheten Forum för levande historia en stor studie om tolerans och intoleranta inställningar hos svenska gymnasieelever. Rapporten visade att bland de totalt 4 674 gymnasieeleverna i årskurserna 1 och 3 (på 154 gymnasieskolor) som ingick i studien fanns det skiftande förhållningssätt till utsatta grupper som romer, muslimer, judar, utomeuropeiska flyktingar eller personer med homosexuell läggning. Lite mer än hälften av samtliga tillfrågade hade en positiv inställning till homosexuella men bara en fjärdedel av eleverna hade en positiv inställning till romer.¹¹¹

Rapporten från Forum för levande historia visade också att runt 20 procent av samtliga elever hade en konsekvent negativ inställning till de utsatta grupperna. Ett generellt mönster var att pojkar var något mindre toleranta än flickor och att elever med högutbildade föräldrar och elever på studieförberedande program var mer toleranta än elever med lägre utbildade föräldrar och elever på yrkesförberedande gymnasieprogram.

Det kanske mest bekymmersamma resultatet i tabell 6 rör påståendet att invandringen ska begränsas när det är ont om jobb, alltså i ekonomiskt dåliga tider; i genomsnitt 58 procent av alla elever instämmer i detta. Bland pojkarna är andelen som

¹¹¹ *Den mångtydiga intoleransen*, 2010, sid. 7.

instämmer hela 64 procent. Detta bör vi nog uppfatta som problematiskt, helt enkelt därför att rätten att söka asyl finns uttryckt i artikel 14 i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna och i EU-stadgan om mänskliga rättigheter. Givet att en stor del av invandringen till Sverige utgörs av flyktinginvandring är det knappast ett uttryck för medborgarkompetens att villkora mänskliga rättigheter i förhållande till landets arbetsmarknadssituation.

Analysen av den svenska ICCS-datan visade vidare att det bland elever i svenska skolor finns en generell misstro mot politiker, vilket dock inte utesluter en tro på möjligheten att få dessa politiker att lyssna på medborgarna. Det finns en generell tilltro till de centrala politiska institutionerna och eleverna har i allmänhet en relativt stor tilltro till sina egna möjligheter att fungera som demokratiska samhällsmedborgare. Elever med utländsk familjebakgrund har en särskilt hög politisk självtillit. Samtidigt är det just dessa elever som har lägst förtroende för de politiska institutionerna.¹¹²

När det gäller elevernas prognostiserade politiska delaktighet visar Ekman och Zetterberg att dagens 14-åringar tror på en framtid som valdeltagare men också som aktiva i olika former av utomparlamentariskt deltagande. Däremot tycks 14-åringarna inte ha någon större tilltro till det organiserade kollektiva politiska handlandet i konventionell form. Om man får tro eleverna själva kommer de att vända de politiska partierna och fackförbunden ryggen. Det kan särskilt noteras att elever med utländsk familjebakgrund i lägre utsträckning än andra tror på sitt kommande valdeltagande, vilket i förlängningen skulle kunna bidra till ett ökat politiskt utanförskap för medborgare med invandrabakgrund.¹¹³

Det har under senare år också kommit en rad andra forskningsbidrag som på olika sätt diskuterat skolans roll som förmedlare av demokrativärden. En betydande del av den forskningen bygger på

¹¹² Ekman & Zetterberg, 2010a; 2010b; 2011.

¹¹³ Ekman & Zetterberg, 2010a; 2010b; 2011.

analyser av elever på gymnasienivå. Ungdomsforskaren Tiina Ekman har exempelvis analyserat skillnader mellan elever på yrkesförberedande program och mer teoretiska eller högskoleförberedande program, och hon har kunnat visa att elever på könssegregerade yrkesprogram har signifikant lägre demokratikunskaper än elever på teoretiska program.¹¹⁴ Tidigare studier har förvisso visat att elevsammansättningen på den svenska gymnasieskolans program varierar tydligt med avseende på socioekonomisk bakgrund, studiemotivation och kön, men Ekman bidrar ändå på ett förtjänstfullt sätt till vår förståelse av skolans roll som socialisationskontext genom att empiriskt visa hur elever på skilda gymnasieprogram utvecklar olika nivåer av demokratisk kompetens.¹¹⁵ För ett icke obetydligt antal elever tillhandahåller således inte gymnasieskolan den demokratiska kompetens som man har till uppgift att tillhandahålla. Därmed bidrar skolan närmast till en ökad brist på likvärdighet i utbildningen; initiala ojämlikheter reproduceras.¹¹⁶

Ett något mer upplyftande resultat redovisas i en relativt nyutkommen studie som undersökt effekterna av deliberativt arrangerad undervisning på gymnasieskolans yrkesinriktade program. Studien antyder att elevernas intresse för politik och samhällsfrågor faktiskt kan ökas genom att man arrangerar samtalssituationer där eleverna både själva kommer till tals och får lyssna till andras åsikter (jfr kapitel 2).¹¹⁷

Ytterligare en aspekt som måste tas i beaktande vid analyser av skolans demokrati- och värdegrundsarbete rör lärarnas demokratiuppfattning: Hur ser man på sitt uppdrag och vilken bild har man egentligen av innebörden i demokrati- och värdegrunds-begreppen?¹¹⁸

¹¹⁴ Ekman, 2007.

¹¹⁵ Jfr Lund, 2006; Lidegran, 2009; Broman, 2009; Pilo, 2009.

¹¹⁶ Jfr Beach, 1999; Tursonovic, 2004; Olofsson, 2010; Öhrvall, 2009; Nylund, 2010; Persson & Oscarsson, 2010; Persson, 2012.

¹¹⁷ Forsberg, 2011.

¹¹⁸ Se till exempel Bernmark-Ottosson, 2005; Granström, 2007; Eklund & Larsson, 2009; Brumark, 2010; Ljunggren & Unemar Öst, 2010; Ekman & Pilo, 2012.

Individuella egenskaper och familjebakgrund

Med dessa kortfattade nedslag i vad forskning och utvärdering från senare år har kunnat berätta om skolans förutsättningar att förmedla en gemensam demokratisk värdegrund har syftet varit att uppmärksamma vissa aspekter på individ- och klassrumsnivån, vilka särskilt bör tas i beaktande vid analyser av skolans arbete. Som vi redan har noterat medverkade Sverige i den internationella studien *International Civic and Citizenship Education Study* (ICCS), där 14-åringar i 39 länder har gjort samma kunskapstest om politik, demokrati och samhällsfrågor. Skolverkets rapport *Morgondagens medborgare* redovisar resultaten för de svenska eleverna.¹¹⁹ Det test som ingår i ICCS bygger på rena kunskapsfrågor om politik och samhälle, likväl som på olika tolkningsuppgifter som eleverna måste lösa genom att resonera sig fram till rätt svar. De svenska eleverna hamnade en bra bit över det internationella genomsnittet i detta test. Bland de fyra länder som totalt sett rankades högst i testet återfanns två nordiska länder – Danmark och Finland – och i en andra grupp om åtta länder vars resultat inte skilde sig signifikant från varandra återfanns Sverige.

En liknande undersökning genomfördes 1999, kallad *Civic Education Study* (CIVED), där Sverige också medverkade. Resultaten från denna studie redovisas i rapporterna *Ung i demokratin* samt *Unga medborgare*.¹²⁰ En jämförelse mellan CIVED och ICCS visar att de svenska eleverna låg ungefär på samma nivå i kunskapstesten 1999 som 2009. Det tycks således inte ha skett någon försämring av kunskaperna om politik, demokrati och samhällsfrågor över tid. Det kan dock noteras att de två kunskapstesterna inte är helt jämförbara utan konstruerade och genomförda på lite olika sätt.¹²¹

¹¹⁹ *Morgondagens medborgare*, 2010.

¹²⁰ Utgivna av Skolverket, 2001; Ungdomsstyrelsen, 2001; Skolverket, 2003; Ungdomsstyrelsen, 2003.

¹²¹ *Morgondagens medborgare*, 2010.

Skolverkets rapport av ICCS-materialet visar att den totala variationen mellan elever är större i Sverige än genomsnittet för övriga europeiska länder. Det betyder att det bland svenska elever finns särskilt påtagliga skillnader i hur väl elever klarar kunskapsprovet – vissa klarar sig väldigt bra, medan andra klarar sig väldigt dåligt.

Bland de faktorer på individnivå som Skolverket har kontrollerat finns socioekonomisk bakgrund (mätt genom föräldrarnas utbildningsnivå), kön och migrationsbakgrund. Ett generellt mönster är att flickor klarar sig något bättre än pojkar och att elever med utländsk bakgrund generellt klarar sig sämre i kunskapstestet än elever med svensk bakgrund.¹²² Rapporten visar samtidigt att elevernas socioekonomiska bakgrund har en generell betydelse för hur väl de lyckas i kunskapstestet, där elever från högutbildade hem klarar sig bättre än elever från hem med lågutbildade föräldrar.¹²³ Samtidigt finns en kamrateffekt, där elever med högutbildade föräldrar, som själva vistas dagligen bland klasskamrater med lika högutbildade föräldrar, har större chans att få många poäng i kunskapstestet, rent statistiskt.¹²⁴ Här finns alltså en distinkt kompositionell kontextuell effekt som skulle kunna uppfattas som en segregationseffekt.¹²⁵ Skolverket lyfter här ett varnande finger. Tidigare utvärderingar har visat att det finns en trend mot ökad skolsegregation i Sverige, och resultaten från ICCS tycks antyda att vi kan komma att få uppleva en än mer allvarlig brist på likvärdighet i skolan.¹²⁶ I en analys av skolans möjligheter att också i framtiden utrusta elever med medborgarkompetens måste samtliga dessa aspekter tas i beaktande.

¹²² Jfr Björnson, 2005; Carlberg & Bondestam, 2010.

¹²³ Persson, 2012.

¹²⁴ Ekman & Zetterberg, 2010a; 2010b; 2011.

¹²⁵ Jfr Strömblad, 2003.

¹²⁶ *Morgondagens medborgare*, 2010; *Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?*, 2009.

Samverkan med det civila samhället

Under 2010 gav regeringen Ungdomsstyrelsen i uppdrag att kartlägga vilka insatser som gjorts under senare år för att stärka gemenskapen i samhället: Vilka metoder har använts och vilka framgångsfaktorer har kunnat identifieras? I rapporten *Värdefulla möten* redovisar Ungdomsstyrelsen sina resultat av denna kartläggning, vilken i huvudsak bygger på en granskning av ca 300 projekt finansierade av Allmänna arvsfonden, Europeiska integrationsfonden och Europeiska flyktingfonden, samt insatser i de kommuner som tecknat lokala utvecklingsavtal med staten. Ungdomsstyrelsen gavs även i uppdrag att belysa erfarenheter från andra länders arbete med gemenskaps- och inkluderingsfrågor.¹²⁷

Den internationella utblicken täcker in erfarenheter från Storbritannien, Nederländerna och Kanada samt EU och Europarådets arbete med dessa frågor. Kännetecknande för de internationella erfarenheterna är att man har gjort sektorsövergripande satsningar med fokus på den lokala nivån, inom utsatta bostadsområden. Den typ av sammanhållning det handlar om att förstärka i dessa fall skulle med andra ord kunna betecknas som ”lokal sammanhållning”.¹²⁸ Typiskt är också samverkan med privata företag (som sponsorer), ideella organisationer och lokala bostadsbolag och fastighetsägare. I speciellt Storbritannien finns det incitament för privata aktörer att samverka i denna typ av partnerskap, eftersom det ses som positiv marknadsföring.

Den typ av problem det handlar om att motverka har att göra med områden eller stadsdelar där det finns en koncentration av hög arbetslöshet, låg utbildningsnivå, låg inkomst, dålig hälsa och sämre bostadsförhållanden. I sådana miljöer är sociala problem och utanförskap vanligt förekommande. Satsningarna har i allmänhet gått ut på att öka känslan av samhörighet med det egna närområdet, kanske i synnerhet bland unga människor. Frivilligorganisationer har i flera fall setts som avgörande för att

¹²⁷ *Värdefulla möten*, 2010.

¹²⁸ *Värdefulla möten*, 2010, sid. 25.

bygga upp sociala nätverk och främja känslan av delaktighet på lokal nivå.

Också de svenska projekt som Ungdomsstyrelsen granskat i rapporten *Värdefulla möten* har det gemensamt att det handlar om *lokala* satsningar i *socialt utsatta bostadsområden*, inom något av följande fyra tematiska fält: demokrati/delaktighet, integration, brottsförebyggande/trygghet samt sysselsättning. Demokrati-relaterade aktiviteter handlar om att stärka upplevelsen av delaktighet och värdegemenskap hos resurssvaga medborgare genom att exempelvis uppmuntra valdeltagande och arrangera möten och samtal med lokalpolitiker. Också aktiviteter som syftar till att motverka diskriminering faller under detta tema.

Projekt med inriktning på integration jobbade med en målgrupp bestående främst av personer med utländsk bakgrund. De flesta projekt utgick från en konventionell idé om att integration handlar om att hjälpa individer att integreras i samhället. Bara ett fåtal projekt hade därutöver ambitionen att också få svenskar att reflektera över sina värderingar och förhållningssätt i relation till bland annat etniska minoriteter och personer med funktionsnedsättningar.

Projekt med inriktning på förebyggande och trygghet fokuserade främst på unga människor i socialt utsatta bostadsområden och projekt med inriktning på sysselsättning fokuserade på meningsfulla aktiviteter för unga människor, främst personer med annan etnisk bakgrund än svensk och personer med funktionsnedsättningar.

Det fanns vidare en rad projekt som inte helt enkelt gick att föra till något av ovanstående teman. Bland dessa gick det samtidigt att urskilja vissa återkommande teman som främst rörde hederskulturproblem, genusfrågor (inklusive HBTQ-frågor) och mänskliga rättigheter.

Ungdomsstyrelsens kartläggning visar att den metod som främst tillämpas i de lokala satsningarna i Sverige bygger på *dialog*, mötesplatser för samtal samt erfarenhetsutbyte. Till de yttre förutsättningarna ansågs en säker finansiering vara avgörande för projektens möjlighet att genomföra sina insatser; underfinansiering

medförde i allmänhet ett upplevt behov av att kompromissa om kvalitet och ambitionsnivå. Civilsambhällsorganisationer, kommunala organ samt myndigheter var de aktörer som de flesta projekt valde att samarbeta med och dessa värderades också högst av projektledarna. Enbart väldigt få projekt samverkade med den privata sektorn, vilket enligt Ungdomsstyrelsen är en outnyttjad resurs i sammanhanget.

Inom ramen för denna rapport kan det räcka att konstatera att just civilsambhället är en arena av potentiellt stor betydelse för att skapa en värdegemenskap i ett samhälle, nu och i framtiden. I den här apostroferade rapporten *Värdefulla möten* från Ungdomsstyrelsen lyfts civilsambhällsorganisationer fram som väldigt viktiga för arbetet med inkludering och gemenskap på lokal nivå. Detta ligger i linje med den positiva bild som regeringens skrivelse *Dialog om samhällets värdegrund* ger av det civila samhället.¹²⁹ Föreställningen bygger delvis på den diskussion som berördes i kapitel 2, om socialt kapital. Enligt tongivande amerikanska forskare skapas socialt kapital just genom medborgarnas engagemang i frivilligorganisationer.¹³⁰ Det ska dock noteras, återigen, att det också finns andra synsätt på hur politiskt förtroende uppstår i ett samhälle (se kapitel 2).

Det civila samhället och gemenskapen

Civilsambhällsorganisationer bör betraktas som väldigt viktiga i arbetet med att främja samhällsgemenskapen, inte minst på lokal nivå. Samtidigt är medborgarnas engagemang i frivilligorganisationer inte den enda källan till social tillit och politiskt förtroende. Det sätt på vilket välfärdsstatens institutioner faktiskt fungerar har också betydelse i sammanhanget.¹³¹

Det ska också noteras att de flesta stora studier av medborgares delaktighet tenderar att bygga på majoritets-

¹²⁹ *Värdefulla möten*, 2010.

¹³⁰ Putnam, 1993; 2000.

¹³¹ Rothstein, 2003; 2005.

befolkningarna i olika länder. Vi vet rent allmänt mindre om delaktighet bland etniska minoritetsgrupper. I en nyligen publicerad studie har dock ett befolkningsurval från Storstockholm undersökts, vilket inkluderar såväl svenskfödda som invandrare.¹³² Idén är att testa om deltagande i frivilligorganisationer skapar större benägenhet att också engagera sig mer aktivt i politiken. Studien visar att det finns ett sådant positivt samband för personer med utländsk familjebakgrund. Vad gäller medborgare med svensk familjebakgrund tycks dock deltagandet i det civila samhället inte ha någon större effekt på deras politiska deltagande; det handlar snarare om att vissa individer själva väljer att både engagera sig politiskt och i frivilligorganisationer (en så kallad självselektionseffekt).

Det offentliga rummet som mötesplats

Vi har ovan berört det politiska deltagandet och delaktigheten, skolan som mötesplats och värdeförmedlare samt, helt kort, det civila samhället. Ytterligare en arena för att skapa värdegemenskap i samhället är staden, den urbana mötesplatsen.

Urbansociologer och stadsmiljöforskare har länge talat om ”staden i förfall”, med lärdomar från i första hand amerikansk urbanforskning. Staden är inte längre vad den kanske en gång var eller i alla fall inte vad många menar att den borde vara: en mötesplats. Snarare är staden som rum en transportzon, någonting vi rör oss genom i resor mellan bostad, arbetsplats och fritidsaktiviteter. Men staden är inte i sig en självklar plats för möten med ”den andre”. Tendensen är snarare att vi lever våra liv allt mer isolerade från varandra, med den närmaste familjen och bekantskapskretsen som enda umgänge. Och inte ens dem

¹³² Myrberg, 2011.

träffar vi nödvändigtvis dagligen, ansikte mot ansikte, utan kontakten sker ofta via telefon, e-post och internet.¹³³

Samtidigt ska bilden av ”staden i förfall” inte överdrivas. I en svensk kontext utgör våra stadskärnor fortfarande livfulla sociala mötesplatser med caféer, restauranger och nöjeslokaler där ”främlingar” kan mötas. Vad som dock är problematiskt, noterar Jenny Gustafsson och Rolf Lidskog med referens till sociologen Zygmunt Bauman, är att dagens storstäder är fulla av murar – osynliga gränsdragningar – som visar en tendens som Bauman kallar *mixofobi*, det vill säga ett slags reaktion på den stora mängd livsstilar och personligheter som existerar i stadslivet. Människor tenderar i sådana situationer att söka trygghet i det som är likt en själv. På så vis uppstår exkludering och segregation också i det till synes myllrande och diversifierade storstadslivet. Det sker en avgränsning mot ”den andre” och resultatet blir ytterligare en samhällssfär där människor lever i parallella, åtskilda verkligheter. ”Invandrarna” går till ”sina” caféer, ”svenskarna” går till ”sina” uteställen. Fotbollssupportrarna hänger inte på samma pubar som tjänstemännen och universitetslärarna. Mötet med ”den andre” undviks också i det offentliga rummet, med andra ord och risken är – liksom i de segregerade bostadsområdena, i vissa homogena skolor och på vissa arbetsplatser – att tillfället att möta ”den andre” går förlorat. På så vis försvåras spridandet av tolerans och upplevd gemenskap. ”Vi” lär oss snarare att leva med ”sådana som oss”, medan ”de andra” lever på andra sätt. ”Den andre” tillåts inte att bli en del av vår vardag.

Vad kan göras åt detta? Är lösningen god stadsplanering? Sociologerna och urbanforskarna Gustafsson och Lidskog menar att mixofobi visserligen är ett reellt problem men att man samtidigt inte ska underskatta betydelsen av vardagliga mötesplatser som redan finns, obetydliga som de kan verka, som busshållsplatser, lekplatser eller kön i matbutiken. Också här kan möten mellan främlingar ske. Det finns med andra ord inte bara ett offentligt rum utan en stor mängd offentligheter i storstaden:

¹³³ Gustafsson & Lidskog, 2007, sid. 16.

Vi behöver därför förstå offentliga stadsrum på ett mer heterogent sätt och inse att det finns en mängd olika offentligheter i städerna. Skälet till det är att vad som är offentligt och privat inte i första hand planeras fram, utan skapas i vår användning av platser och de innebär vi lägger i dessa platser.¹³⁴

Detta innebär inte ett avståndstagande från god stadsplanering men det innebär en uppmaning om att vi som samhällsanalytiker måste vara uppmärksamma på att vad som är ”offentliga rum” inte enbart handlar om planerade platser och politiska initiativ. Vissa offentliga rum skapas spontant.

Det finns många olika slags ”offentliga rum”

Platser som till synes inte spelar någon större roll för ”möten” kan i själva verket vara väldigt viktiga mötesplatser över gränserna, där ”främlingar” interagerar, om folk faktiskt använder platserna på detta vis. En analys av betydelsen av ”staden som mötesplats” kräver alltså en öppenhet och känslighet för vad som faktiskt utgör offentliga rum. Det är inte givet på förhand utan det kräver empiriska undersökningar.¹³⁵

Med dessa kortfattade nedslag i olika akademiska debatter om arenor och metoder för att skapa en värdegemenskap vänder vi oss härnäst till en avrundande reflektion kring framtidens utmaningar och samhällets gemensamma värden.

¹³⁴ Gustafsson & Lidskog, 2007, sid. 18.

¹³⁵ Gustafsson & Lidskog, 2007; Lidskog, 2007.

4

Gemensamma värden och framtiden

4 Gemensamma värden och framtiden

Den av regeringen tillsatta Framtidskommissionen har till uppgift att identifiera de viktiga samhällsutmaningar som Sverige står inför på längre sikt. Som ett litet land i en globaliserad omvärld med hårdnande internationell konkurrens finns det en rad sådana utmaningar som rör exempelvis ekonomisk tillväxt, välstånd och klimatförändringar. Men framtidens utmaningar har också att göra med sociala frågor, som exempelvis demografiska trender, socialt och politiskt utanförskap, jämställdhet, rättvisa och politiskt deltagande. En central utmaning i detta sammanhang har att göra med frågan om *gemenskap*: Hur skapas en värdegemenskap i ett samhälle som tycks bli allt mer fragmenterat, individualiserat och präglad av ökad kulturell mångfald? Och vad vågar vi säga om framtiden och värdegemenskapen i samhället?

Författaren Ray Bradbury har sagt att utan bibliotek har vi varken historia eller framtid; i böckerna finns dåtidens erfarenheter och kunskaper samlade och genom att förstå det förflutna förstår vi bättre samtiden, och kanske till och med kan ana hur framtiden kan gestalta sig. En analys av framtiden bör således bygga på en god bild av kunskapsläget i dag. Denna underlagsrapport har i linje med detta haft till syfte att bidra till en sådan kunskapsbild genom att belysa och diskutera olika aspekter av sådan aktuell forskning och akademisk debatt som på olika sätt knyter an till frågan om gemensamma värden i samhället. Förhoppningen är att rapporten kan användas som ett

referensmaterial och en källa till vidare läsning i Framtidskommissionens fortsatta arbete.

Samhällsvetenskapliga forskare är dock i allmänhet väldigt försiktiga med att uttala sig om framtiden. Det finns för många faktorer som vi inte kan hålla konstanta. Erfarenheterna är också negativa. Vem utom ett litet fåtal förutsåg till exempel Berlinmurens fall, slutet på det kalla kriget och Sovjetunionens upplösning? Vem förutsåg den nya världsordningen efter den 11 september 2001? Framtidsforskare, omvärldsanalytiker och möjligtvis opinionsinstitut är kanske bättre rustade att uttala sig om trender och framtida beteendemönster i samhället.

Att studera framtiden

I en nyutgiven antologi – *Att utforska framtiden* – diskuterar forskare anknutna till Institutet för Framtidsstudier vad det innebär att studera framtiden – vilka perspektiv, teorier och metoder som används för att reflektera över framtiden som forskningsfält.¹

Syftet i detta avslutande kapitel är alltså inte att spekulera om vad som komma skall. Det handlar snarare om att föra ett sammanfattande resonemang utifrån sådana aspekter som har lyfts fram i denna rapport.

Skolan och framtidens medborgare

En första reflektion kan göras kring skolan. Skolan är en institution som tillskrivs stora förhoppningar, men det är också en institution som får utstå mycket kritik.² En kritisk hållning är alltid rimlig, naturligtvis. Givet den speciella ställning skolan har, som en socialiserande miljö med ett direkt politiskt uppdrag att bidra till framväxten av inte bara kunniga unga människor utan

¹ Alm et al., 2012.

² Jfr Ekman & Pilo, 2012.

också demokratiskt sinnade medborgare, måste vi kontinuerligt granska vad som sker i skolan. Men även med en medvetenhet om att skolan inte är den enda socialisationskontexten i en ung människas liv, och även med åsikten att allt inte kan lämnas över till skolan utan att föräldrarna naturligtvis också har ansvar för sina barns fostran till goda medborgare, bör vi hålla en kritiskt vakande blick på skolan.

I kapitel 2 lyftes värdegrundsbegreppet fram till kritisk granskning. Det är som vi kunnat se ett bitvis problematiskt begrepp som innehåller vissa vagheter och inneboende motsättningar. Därmed är det inte sagt att själva ambitionen, såsom den framkommer i skolans styrdokument, skulle vara missriktad. Tvärtom tycks den vara väl avvägd och rimlig. Det handlar om att hjälpa till med att utrusta eleverna med olika slags värderingar, förhållnings-sätt och kompetenser av det slag de kommer att behöva som medborgare i ett demokratiskt samhälle men också med sådant som de har nytta av redan ”nu” som samhällsmedlemmar, för att kunna värdera och analysera politiska frågor och förstå det samhälle som omger dem.

Det kan diskuteras vilken vikt som bör läggas vid ett aktivt medborgarskap. Idealet med aktivt deltagande och engagemang har i den svenska skolan varierat något över tid, och det är mindre framträdande i den aktuella läroplanen än vad det var exempelvis under 1970-talet.³ I den nu gällande läroplanen är skolans bidrag till ett aktivt medborgarskap jämförelsevis nedtonat; det heter att eleverna ska ”stimuleras att engagera sig och delta i ett öppet meningsutbyte om samhällsfrågor”.⁴

Rent allmänt ingår i föreställningen om ett demokratiskt medborgarskap medborgare som är intresserade av och relativt kunniga om politik och samhällsfrågor och därutöver redo att engagera sig och delta i det politiska livet som väljare, medlemmar, frivilligarbetare, brukare, aktivister eller konsumenter.⁵ Detta anses

³ Liljestränd, 2011, sid. 39.

⁴ *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet*, 2011, sid. 199.

⁵ Jfr Amnå, 2008.

ofta vara avgörande för en demokratis vitalitet.⁶ Föreställningen om engagerade medborgare återkommer i bland annat diskussionerna om politisk kultur, systemstöd och socialt kapital (se kapitel 2 i denna rapport).

Men hur viktigt är det egentligen med aktiva medborgare – eller annorlunda uttryckt: Hur ”farligt” är det för demokratin och dess framtida utveckling med passiva medborgare? Som vi noterat i kapitel 3 finns det både pessimistiska och optimistiska tolkningar i debatten om det förändrade politiska deltagandet. Resonemanget om ett latent politiskt engagemang måste sägas tillhöra de optimistiska tolkningarna. Frågan om huruvida passivitet är farligt eller skadligt är dock inte bara en fråga om empiriska analyser av medborgarattityder.⁷ Det handlar i högsta grad även om en normativ diskussion. Vi kan alltså koppla olika medborgarideal till de olika demokratimodeller som diskuterades i kapitel 2.

För en anhängare av ett deltagardemokratiskt ideal är det självklart att medborgare bör engagera sig politiskt, också mellan valen.⁸ Det är inte bara utvecklande för individen utan det ger också de folkvalda bättre beslutsunderlag – vilket i sin tur skapar förutsättningar för en kvalitativt bättre demokrati. Står man däremot för ett elitdemokratiskt perspektiv blir det lättare att acceptera passivitet, ja rentav betrakta det som någonting självklart eller önskvärt.

Skolans styrdokument har ett innehåll som i mångt och mycket ligger i linje med tanken på ett latent medborgarskap. Det är kanske gott nog att fostra mot en förmåga och en *beredskap* att engagera sig politiskt, vilket berördes i kapitel 3?⁹ Återigen synes det vara en rimlig ambition att bidra till att samtliga elever utvecklar demokratiska attityder, medborgerliga förmågor och färdigheter samt kunskap om politik och samhällsfrågor. Detta är en bra grund för en allmän värdegemenskap.

⁶ Dalton, 2006; Norris, 1999; Almond & Verba, 1980.

⁷ Putnam, 2000; Norris, 2002.

⁸ Pateman, 1970; Barber, 1984.

⁹ Jfr Amnå, 2008; Berger, 2009; Schudson, 1996.

Behovet av mötesplatser

Samtidigt finns det aspekter på frågan om skolan och värdegemenskapen i samhället som är mer problematiska. Som vi har noterat i denna rapport finns det i den aktuella kunskapsbildningen om hur värdegemenskap och sammanhållning uppstår i ett samhälle mycket som kan betecknas som spontant snarare än kontrollerat. Det offentliga rummet är ett bra exempel; vad som i praktiken fungerar som ”mötesplatser” – eller inte – kan inte till fullo planeras fram utan det handlar om faktiska beteenden, om vad människor faktiskt gör. Sådant kan vara svårt att förutse, naturligtvis.

I en skolkontext har detta med ”mötesplatser” att göra med valfrihet och skolsegregation. Valfriheten i sig är inte problematisk men det tycks finnas risker för en rad olyckliga bieffekter av valfriheten, vilket diskuterats i kapitel 3 i denna rapport. I stället för idealet med en likvärdig skola som utbildar alla på samma villkor riskerar skolval och alternativa skolor bli till en förlängning av föräldrarnas värderingar och synsätt, vilket alltså innebär att man åtminstone delvis överger idealet med en skola där individer från helt olika sociala skikt får ta del av gemensamma erfarenheter och får likartade kunskaper, i syfte att skapa just *en gemensam värdegrund*.¹⁰

I den situation som nu råder, med valfrihet och fristående skolor, är möjligheterna till politisk styrning begränsade i vissa avseenden. Mötesplatser kan inte nödvändigtvis kommenderas fram. Det har i stället att göra med hur människor faktiskt beter sig, alltså var föräldrarna väljer att placera sina barn. Utmaningen för framtiden är alltså att skapa en skola som fungerar som mötesplats för människor med olikartade bakgrunder, socialt och kulturellt. Om valfriheten ska behållas måste också denna fråga tas i beaktande. Det finns forskning som visar att tolerans – och i förlängningen värdegemenskap och social sammanhållning – bygger på att skolelever ges tillfällen att möta ”den andre”, att

¹⁰ Jfr Englund, 2009.

komma i direktkontakt med det som är annorlunda.¹¹ I ett skol-system där skolorna blir till genomfartsleder för vissa grupper, där de främst vistas bland sina likar i olika avseenden, riskerar detta tillfälle att skapa ökad tolerans och värdegemenskap att gå förlorat.

Att hantera mångfalden

Den kanske största utmaningen för framtiden är att hantera mångfalden i samhället. På kort sikt har Sverige förvandlats till ett samhälle präglad av etnisk och kulturell mångfald. Denna situation kommer inte att förändras. Mångfalden kommer att bestå – ja, troligtvis förstärkas. Diskussionen bör dock inte handla om huruvida detta är bra eller dåligt utan om hur vi i framtiden rent praktiskt ska förena mångfald med en gemensam värdegrund.

Inte alla som kommer till Sverige delar de normer och värderingar som den svenska demokratin vilar på. Inte alla som är födda i Sverige delar heller dessa värderingar. Det måste således finnas en beredskap att hantera värdekonflikter i samhället. Samhällsdebatten om invandring och integration, från 1990-talet och framåt, visar dock på en osäkerhet kring hanteringen av den typen av konflikter, en osäkerhet som kanske har att göra med integrationsbegreppets oklara innehåll (jfr kapitel 2). I denna rapport har jag, i linje med viss tidigare forskning och debatt, argumenterat för ett klagörande härvidlag genom att kontrastera assimilationsidealet mot multikulturalismen. På så vis framträder vad kärnfrågorna egentligen går ut på. För det första: Inom vilka specifika områden är anpassning till en majoritetskultur önskvärda och rimliga? För det andra: Vilka metoder är acceptabla för att uppnå en önskad balans av enhet och mångfald utan att individens rättigheter åsidosätts?

I detta sätt att formulera frågorna ligger också en önskan att klargöra att den svenska demokratin bygger på vissa klart

¹¹ Kokkonen et al., 2009; Rothstein, 2005, sid. 99; *Den mångtydiga intoleransen*, 2010, sid. 66.

uttalade ställningstaganden (jfr kapitel 1). Att kräva att samtliga samhällsmedlemmar – nyanlända såväl som infödda – respekterar dessa värden och normer är inte orimligt. Sådana krav kan inte ses som kränkningar eller brist på respekt. Det handlar i stället om att stå upp för ett demokratiskt politiskt system och ett samhälle som skyddar alla individers fri- och rättigheter.

Referenser

- Acker, Sandra (1994). *Gendered Education: Sociological Reflections on Women, Teaching and Feminism*. Buckingham: Open University Press.
- Adler, Richard P. & Goggin, Judy (2005). What Do We Mean By 'Civic Engagement'? *Journal of Transformative Education* 3 (3): 236–253.
- Alm, Susanne, Westholm, Erik & Palme, Joakim (red) (2012). *Att utforska framtiden*. Stockholm: Dialogos förlag.
- Almgren, Ellen (2006). *Att fostra demokrater. Om skolan i demokratin och demokratin i skolan*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Almond, Gabriel & Bingham Powell, G. (1978). *Comparative Politics: System, Process, and Policy*. Glenview: Scott, Foresman and Company.
- Almond, Gabriel A., Bingham Powell, G. & Mundt, Robert J. (1996). *Comparative Politics. A Theoretical Framework*. New York: HarperCollins.
- Almond, Gabriel A. & Verba, Sidney (1963). *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Almond, Gabriel A. & Verba, Sidney (red) (1980). *The Civic Culture Revisited. An Analytical Study*. Boston: Little, Brown & Company.
- Amnå, Erik (2008). *Jourhavande medborgare. Samhällsengagemang i en folkrörelsestat*. Lund: Studentlitteratur.

- Amnå, Erik, Ekström, Mats, Kerr, Margaret & Stattin, Håkan (2009). Political Socialization and Human Agency. The development of civic engagement from adolescence to adulthood. *Statsvetenskaplig Tidskrift* 111 (1): 27–40.
- Amnå, Erik & Zetterberg, Pär (2010). A Political Science Perspective on Socialization Research: Young Nordic Citizens in a Comparative Light. I Sherrod, Lonnie, Flanagan, Constance & Torney-Purta, Judith (red), *Handbook of Research on Civic Engagement in Youth* (s. 43–66). New York: Wileys.
- Amnå, Erik, Ekman, Joakim, Englund, Tomas, Ljunggren, Carsten, Unemar Öst, Ingrid & Zetterberg, Pär (2010). *Skolor som politiska arenor – medborgarkompetens och kontrovershantering*. Stockholm: Skolverket.
- Andersson, Thomas (2008). *Globaliseringen och den högre utbildningen*. Underlagsrapport nr 10 till Globaliseringsrådet. Stockholm: Regeringskansliet.
- Andersson, Roger (2009). Boendesegregation och grannskapseffekter. I Graninger, G. & Knuthammar, C. (red), *Sambällsbyggande och integration. Frågor om assimilation och boende* (sid. 41–65). Linköping: Linköping University Interdisciplinary Studies 9.
- Andreasson, Ingela (2007). *Elevplanen som text: om identitet, genus, makt och styrning i skolans elevdokumentation*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Arensmeier, Cecilia (2010). The Democratic Common Sense: Young Swedes' Understanding of Democracy – Theoretical Features and Educational Incentives. *Young* 18 (2): 197–222.
- Assarson, Inger (2007). *Talet om en skola för alla. Pedagogers meningskonstruktion i ett politiskt uppdrag*. Malmö: Malmö högskola.
- Assarson, Inger (2009). *Utmaningar i en skola för alla – några filosofiska trådar*. Stockholm och Malmö: Liber.

- Ball, Terence & Dagger, Richard (1995). *Political Ideologies and the Democratic Ideal*. London: Longman.
- Ball, Terence & Dagger, Richard (2010). *Political Ideologies and the Democratic Ideal*. London: Longman.
- Barber, Benjamin (1984). *Strong Democracy. Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.
- Barnes, Samuel & Kaase, Max (red) (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. London och Beverly Hills: Sage.
- Beach, Dennis (1999). Om demokrati, reproduktion och förnyelse i dagens skola. *Pedagogisk Forskning i Sverige* 4 (4): 349–365.
- Beck, Ulrich (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. London och New Delhi: Sage.
- Beck, Ulrich (1999). *World Risk Society*. Oxford: Polity Press.
- Beckman, Ludvig (2010). *Den rimliga integrationen*. Stockholm: Dialogos förlag.
- Bengtsson, Åsa (2008). *Politiskt deltagande*. Lund: Studentlitteratur.
- Berger, Ben (2009). Political Theory, Political Science, and the End of Civic Engagement. *Perspectives on Politics* 7 (2): 335–350.
- Bernmark-Ottosson, Ann (2005). *Demokratins stöttepelare: en studie av lärarstuderandes demokratiuppfattningar*. Karlstad: Karlstads universitet, Institutionen för utbildningsvetenskap.
- Björnson, Mats (2005). *Kön och skolframgång. Tolkningar och perspektiv*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Bondestam, Fredrik (2005). *Könsmedveten pedagogik för universitets- och högskolelärare – en introduktion*. Stockholm och Malmö: Liber.

- Boström, Bengt-Ove (2000). Styrningen av den svenska skolans värdegrund i kritisk belysning. I Andersson, Bo (red), *Samhällets demokratiska värdegrund: En fråga om mångfald, olikhet, men lika värde* (sid. 33–57). Göteborg: Göteborgs universitet.
- Brady, Henry (1999). Political Participation. I Robinson, John P., Shaver, Philip R. & Wrightsman, Lawrence S. (red), *Measures of Political Attitudes* (sid. 744–745). San Diego: Academic Press.
- Brante, Thomas, Andersen, Heine & Korsnes, Olav (red) (1997). *Sociologiskt lexikon*. Stockholm: Universitetsforlaget.
- Broman, Anders (2009). *Att göra en demokrat? Demokratisk socialisation i den svenska gymnasieskolan*. Karlstad: Karlstads universitet.
- Brumark, Åsa (2010). Den formella skoldemokratins roll för medborgarfostran och elevinflytande. *Utbildning & Demokrati* 19 (2): 77–96.
- BRÅ (2009). *Våldsamt politisk extremism. Antidemokratiska grupperingar på yttersta höger- och vänsterkanten*. BRÅ Rapport 2009:15. Stockholm: Fritzes.
- Brännström, Lars (2006). *Phantom of the Neighbourhood. Longitudinal Studies on Area-based Conditions and Individual Outcomes*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research Dissertation Series 67.
- Brännström, Lars (2007). Making Their Marks. Disentangling the effects of neighbourhood and school environment on educational achievement. Arbetsrapport. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Bunar, Nihad (2005). Valfrihet och anti-segregerande åtgärder. *Utbildning & Demokrati* 14 (3): 75–96.
- Bunar, Nihad (2009). *När marknaden kom till förorten: Valfrihet, konkurrens och symboliskt kapital i mångkulturella områdets skolor*. Lund: Studentlitteratur.

- Bunar, Nihad (2010). Chosing for Quality or Inequality: Current Perspectives on the Implementation of School Choice Policy in Sweden. *Journal of Education Policy* 25 (1): 1–18.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang (1991). *State, Society and Liberty: Studies in Political Theory and Constitutional Law*. New York: Berg.
- Carlberg, Mia & Bondestam, Fredrik (2010). *Svensk forskning om jämställdhet och skola. En bibliografi*. SOU 2010:36. Rapport IV från Delegationen för jämställdhet i skolan. Stockholm: Fritzes.
- Carleheden, Mikael (2002). Fostran till frihet. Skolans demokratiska värdegrund ur ett habermasianskt perspektiv. *Utbildning & Demokrati* 11 (3): 43–72.
- Clark, Terry D. (2002). *Beyond Post-Communist Studies: Political Science and the New Democracies of Europe*. New York och London: M.E. Sharpe.
- Colnerud, Gunnel & Thornberg, Robert (2003). *Värdepedagogik i internationell belysning*. Forskning i fokus nr 7. Stockholm: Skolverket.
- Colnerud, Gunnel (2004). Värdegrund som pedagogisk praktik och forskningsdiskurs. *Pedagogisk Forskning i Sverige* 9 (2): 81–89.
- Conway, M. Margaret (1991). *Political Participation in the United States*. 2 uppl. Washington: Congressional Quarterly Press.
- Crozier, Michel, Huntington, Samuel P. & Watanuki, Joji (1975). *The Crisis of Democracy: Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*. New York: New York University Press.
- Dahl, Robert A. (1971). *Polyarchy. Participation and Opposition*. New Haven och London: Yale University Press.
- Dahl, Robert A. (1999). *Demokratin och dess antagonister*. Stockholm: Ordfront och DemokratiAkademin.

- Dahlin, Bo (2007). Fristående skolor och segregation – 'Give a dog a bad name and hang him?'. *Utbildning & Demokrati* 16 (1): 31–51.
- Dahlkvist, Mats (2002). Skolplikten och samhällsordningen. Om nödvändigheten och önskvärdheten av obligatorisk skolgång. *Utbildning & Demokrati* 11 (3): 7–42.
- Dalton, Russel J. (2006). *Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. Washington: CQ Press.
- Den mångtydiga intoleransen* (2010). En studie av gymnasieungdomars attityder läsåret 2009/2010. Stockholm: Forum för Levande Historia Rapportserie 1: 2010.
- Denk, Thomas (1999). *Värnpliktsutbildningen – en politisk socialisationsagent?* Karlstad: Karlstad University Press.
- Denk, Thomas (2009). *Politisk kultur*. Stockholm och Malmö: Liber.
- van Deth, Jan W. (2001). Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything? Uppsats presenterad på Joint Sessions of Workshops, *European Consortium for Political Research*, Grenoble, 6–11 april 2001.
- van Deth, Jan W., Montero, José Ramón & Westholm, Anders (red) (2007), *Citizenship and Involvement in European Democracies. A comparative analysis*. London och New York: Routledge.
- Dialog om samhällets värdegrund* (2009). Regeringens skrivelse 2009/10:106.
- Diamond, Larry (1999). *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore och London: Johns Hopkins University Press.
- Dovemark, M. (2004). *Ansvar – flexibilitet – valfrihet: en etnografisk studie om en skola i förändring*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Easton, David (1953). *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf.

- Easton, David (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. Chicago: University of Chicago Press.
- Egenmakt mot utanförskap* (2008). Regeringens integrationsstrategi (2008/09:29).
- Eklund, Niklas & Larsson, Anna (2009). Samhällskunskapen och disciplinfrågan. Om utbildning av lärare i samhällskunskap. *Utbildning & Demokrati* 18 (1): 69–91.
- Ekman, Joakim & Todosijevic, Sladjana (2003). *Unga demokrater. En översikt av den aktuella forskningen om ungdomar, politik och skolans demokrativärden*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Ekman, Joakim (2009). Political Participation and Regime Stability: A Framework for Analyzing Hybrid Regimes. *International Political Science Review* 30 (1): 7–31.
- Ekman, Joakim & Amnå, Erik (2010). Politiskt deltagande och andra former av samhällsengagemang: en typologi. I Ekman, Joakim & Linde, Jonas (red), *Politik, protest, populism – deltagande på nya villkor* (sid. 34–60). Stockholm och Malmö: Liber.
- Ekman, Joakim & Linde, Jonas (red) (2010). *Politik, protest, populism – deltagande på nya villkor*. Stockholm och Malmö: Liber.
- Ekman, Joakim & Zetterberg, Pär (2010a). Svenska 14-åringars medborgarkompetens. En analys av elevenkäten i ICCS-undersökningen. I Amnå, Erik et al., *Skolor som politiska arenor. Medborgarkompetens och kontrovershantering* (sid. 46–78). Stockholm: Skolverket.
- Ekman, Joakim & Zetterberg, Pär (2010b). Vad förklarar skillnaderna mellan 14-åringars medborgarkompetens? En tvånivåanalys av den svenska delen av ICCS-undersökningen. I Amnå, Erik et al., *Skolor som politiska arenor. Medborgarkompetens och kontrovershantering* (sid. 80–103). Stockholm: Skolverket.

- Ekman, Joakim & Zetterberg, Pär (2011). Schools and Democratic Socialization: Assessing the Impact of Different Educational Settings on Swedish 14-year Olds. *Political Citizenship. Politics, Culture and Socialization 2* (2): 171–192.
- Ekman, Joakim (2011). *Skolan och medborgarskapandet. En kunskapsöversikt*. Stockholm: Skolverket.
- Ekman, Joakim & Pilo, Lina (2012). *Skolan, demokratin och de unga medborgarna*. Stockholm och Malmö: Liber.
- Ekman, Tiina (2007). *Demokratisk kompetens: om gymnasiet som demokratiskola*. Göteborg: Göteborgs universitet, Statsvetenskapliga institutionen.
- Elever med utländsk bakgrund* (2004). Stockholm: Skolverket.
- Elias, Norbert (1996). *Tyskarna och civilisationens bräcklighet*. Stockholm: Atlantis.
- En fördjupad studie om värdegrunden* (2000). Om möten, relationer och samtal som förutsättningar för arbetet med de grundläggande värdena. Stockholm: Skolverket.
- Englund, Tomas (2000). *Deliberativa samtal som värdegrund – historiska perspektiv och aktuella förutsättningar*. Stockholm: Skolverket.
- Englund, Tomas (2003). Skolan och demokratin – på väg mot en skola för deliberativa samtal? I Jonsson, Britta & Roth, Klas (red), *Demokrati och lärande. Om valfrihet, gemenskap och övervägande i skola och samhälle* (sid. 49–73). Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Tomas (2004). Deliberativa samtal i ljuset av deliberativ demokrati – en fråga om att utveckla deliberativa förhållningssätt. I Premfors, Rune & Roth, Klas (red), *Deliberativ demokrati* (sid. 57–76). Lund: Studentlitteratur.
- Englund, Tomas (red) (2007). *Utbildning som kommunikation. Deliberativa samtal som möjlighet*. Göteborg: Daidalos.

- Englund, Tomas & Quennerstedt, Ann (red) (2008). *Vadå likvärdighet? Studier i utbildningspolitisk språkanvändning*. Göteborg: Daidalos.
- Englund, Tomas (2009). The General School System as a Universal or a Particular Institution and Its Role in the Formation of Social Capital. *Scandinavian Journal of Educational Research* 53 (1): 17–33.
- Englund, Tomas (2010a). Questioning the parental right to educational authority – arguments for a pluralist public education system. *Education Inquiry* 1 (3): 235–258.
- Englund, Tomas (2010b). The Potential of Education for Creating Mutual Trust: Schools as Sites for Deliberation. *Educational Philosophy and Theory* 2010: 1–13.
- Eriksson, Cecilia (2006). ”Det borde vara att folket bestämmer”. *En studie av ungdomars föreställningar om demokrati*. Örebro: Örebro universitet.
- Esaiasson, Peter & Westholm, Anders (red) (2006). *Deltagandets mekanismer: Det politiska engagemangets orsaker och konsekvenser*. Malmö: Liber.
- Esaiasson, Peter, Gilljam, Mikael & Persson, Mikael (2012). Which Decision-making Arrangements Generate the Strongest Legitimacy Beliefs? Evidence from a randomised field experiment”, *European Journal of Political Research* 51: 785–808.
- Field, J. (2008). *Social Capital*. New York: Routledge.
- Fjelkner, Metta (2010). Valfriheten har sänkt kvaliteten i skolan. SvD 2010-12-16 (www.svd.se).
- Fokus 08. *En analys av ungas utanförskap* (2008). Stockholm: Ungdomsstyrelsens skrifter 2008: 9.
- Fokus 10. *En analys av ungas inflytande* (2010). Stockholm: Ungdomsstyrelsens skrifter 2010: 10.
- Fornäs, Johan (1987). Identity is the Crisis. I Carlsson, Ulla (red), *Forskning om populärkultur* (s. 29–39). Göteborg: Nordicom-Sverige.

- Fornäs, Johan (1990). Senmoderna dimensioner. I Fornäs, Johan & Boëthius, Ulf (red), *Ungdom och kulturell modernisering* (sid. 9–57). Stockholm och Stehag: Symposion.
- Forsberg, Åsa (2011). ”Folk tror ju på en om man kan prata”. *Deliberativt arrangerad undervisning på gymnasieskolans yrkesprogram*. Karlstad: Karlstads universitet.
- Fuchs, Dieter (1998). The Political Culture of Unified Germany. *Discussion Papers FS III 98-204*. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB).
- Fuchs, Dieter & Roller, Edeltraud (1998). Cultural Conditions of the Transition to Liberal Democracy in Central and Eastern Europe. I Barnes, Samuel H. Barnes & Simon, János (red), *The Postcommunist Citizen* (sid. 35–78). Budapest, Erasmus Foundation/Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.
- Fukuyama, Francis (1992). *Historiens slut och den sista människan*. Stockholm: Norstedts.
- Förskolans och skolans värdegrund* (2011). Stockholm: Skolverket.
- Gans-Morse, Jordan (2004). Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm. *Post-Soviet Affairs* 20 (4): 320–349.
- Gerle, Elisabeth (1999). *Mångkulturalism för vem? Debatten om muslimska och kristna friskolor blottlägger värdekonflikter i det svenska samhället*. Nora: Nya Doxa.
- Gerle, Elisabeth (2000). *Mångkulturalismer och skola?* Stockholm: Regeringskansliet och Utbildningsdepartementet.
- Giddens, Anthony (1991). *Modernity and Self-Identity*. Stanford: Stanford University Press.
- Gidlund, Gullan & Möller, Tommy (1999). *Demokratis tro-tjänare. Lokalt partiarbete förr och nu* (SOU 1999:130). Stockholm: Fritzes.

- Gilljam, Mikael & Hermansson, Jörgen (red) (2003), *Demokratins mekanismer*. Stockholm och Malmö: Liber.
- Goldmann, Kjell, Pedersen, Mogens N. & Østerud, Øyvind (red) (1997). *Statsvetenskapligt lexikon*. Stockholm: Universitetsforlaget.
- Granström, Kjell (red) (2007). *Forskning om lärares arbete i klassrummet*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Gustafsson, Jan (2010). Partnerskap, skolprestationer och ekonomiska realiteter i en territoriellt stigmatiserad förort. *Utbildning & Demokrati* 19 (1): 63–84.
- Gustafsson, Jenny & Lidskog, Rolf (2007) Var är vi hemma? *I & M*, nr 4–5: 15–18.
- Gutmann, Amy (1999). *Democratic Education. With a new preface and epilogue*. Princeton: Princeton University Press.
- Hadenius, Axel (2001). *Demokrati. En jämförande analys*. Stockholm och Malmö: Liber.
- Hebert, Niels & Jacobsson, Kerstin (1999). *Olydiga medborgare? Om flyktinggömmare och djurrättsaktivister*. SOU 1999: 101. Stockholm: Fritzes.
- Hedin, Christer & Lahdenperä, Pirjo (red) (2000). *Värdegrund och samhällsutveckling*. Stockholm: Regeringskansliet och Utbildningsdepartementet.
- Hedlin, Maria (2006). *Jämställdhet, en del av skolans värdegrund*. Stockholm och Malmö: Liber.
- Held, David (1995). *Demokratimodeller*. Göteborg: Daidalos.
- Hjälmeskog, Karin (2000). "Democracy begins at home". *Utbildning om och för hemmet som medborgarfostran*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Holmberg, Sören (1999). Down and Down We Go: Political Trust in Sweden. I Norris, Pippa (red), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance* (sid. 103–122). Oxford: Oxford University Press.

- Holmberg, Sören & Oscarsson, Henrik (2004). *Väljare. Svenskt väljarbete under 50 år*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Huntington, Samuel P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman och London: University of Oklahoma Press.
- Högdin, Sara (2006). Hemmets resurser. Om ungdomars upplevelse av föräldrars stöd och engagemang i deras skolgång. *Pedagogisk Forskning i Sverige* 11 (1): 1–19.
- I enlighet med skolans värdegrund?* (2006). En granskning av hur etnisk tillhörighet, funktionshinder, kön, religion och sexuell läggning framställs i ett urval av läroböcker. Rapport nr 285. Stockholm: Skolverket.
- Inglehart, Ronald (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald & Welzel, Christian (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Irisdotter Aldenmyr, Sara (2008). Mångfald och marknad. Om möjligheterna att främja mångfald och demokrati inom en marknadsorienterad skola. *Pedagogisk Forskning i Sverige* 13 (3): 161–175.
- Jacobsson, Kerstin (red) (2010). *Känslan för det allmänna: Medborgarnas relation till staten och varandra*. Umeå: Boréa bokförlag.
- Jarl, Maria (2004). *En skola i demokrati? Föräldrarna, kommunen och dialogen*. Göteborg: Göteborgs universitet.

- Jarl, Maria & Rönnerberg, Linda (2010). *Skolpolitik: från riksdags-
hus till klassrum*. Stockholm och Malmö: Liber.
- Johansson Heinö, Andreas (2009). *Hur mycket mångfald tål
demokratien?* Malmö: Gleerups.
- Johansson Heinö, Andreas (2011a). *Integration eller assimila-
tion? En utvärdering av svensk integrationsdebatt*. Stockholm:
Timbro.
- Johansson Heinö, Andreas (2011b). *Vem ska få bli svensk med-
borgare? En analys av medborgarskapets betydelse för integra-
tionen*. Stockholm: Timbro.
- Kaase, Max & Marsh, Alan (1979). Political Action. A Theo-
retical Perspective. I Barnes, Samuel & Kaase, Max et al.,
*Political Action: Mass Participation in Five Western Democ-
racies* (sid. 27–56). London och Beverly Hills: Sage.
- Kaase, Max & Newton, Kenneth (red) (1995). *Beliefs in Govern-
ment*. Oxford: Oxford University Press.
- Klingemann, Hans-Dieter & Fuchs, Dieter (red) (1995). *Citizens
and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Klingemann, Hans-Dieter (1999). Mapping Political Support in
the 1990s: A Global Analysis. I Norris, Pippa (red), *Critical
Citizens: Global Support for Democratic Governance* (sid. 31–
56). Oxford: Oxford University Press.
- Kokkonen, Andrej, Esaiasson, Peter & Gilljam, Mikael (2009).
Migration Based Ethnic Diversity, Interethnic Tolerance and
Generalized Trust: A Multilevel Analysis of 3 000 schools in
23 Countries. Uppsats presenterad vid 5th ECPR General
Conference, Potsdam, september 2009.
- Kumar, Krishan (1995). *From Post-Industrial to Post-Modern
Society*. Oxford: Blackwell.
- Kumlin, Staffan (2004). *The Personal and the Political: How Per-
sonal Welfare Experiences Affects Political Trust and Ideology*.
New York: Palgrave.

- Kumlin, Staffan & Rothstein, Bo (2005). Making and Breaking Social Capital: the impact of welfare state institutions”. *Comparative Political Studies* 38 (4): 339–365.
- Kymlicka, Will (2001). *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will (2002). *Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Laitin, David (1995). The Civic Culture at 30. *American Political Science Review* 89 (1): 168–173.
- Larsson, Hans Albin (2004). *Vår demokratis värdegrund. Aspekter på en högst väsentlig del av lärarutbildningens allmänna utbildningsområde*. Stockholm: Hjalmarsson & Högberg bokförlag.
- Larsson, Kent (2004). *Demokratiska dimensioner i skolans samhällsundervisning. En didaktisk studie*. Örebro: Örebro universitet, Pedagogiska institutionen.
- Larsson, Kent (2007). *Samtal, klassrumsklimat och elevers delaktighet – överväganden kring en deliberativ didaktik*. Örebro: Örebro universitetsbibliotek.
- Larsson, Reidar (2005). *Politiska ideologier i vår tid*. Lund: Studentlitteratur.
- Lee, Valerie E. (2000). Using Hierarchical Linear Modeling to Study Social Contexts: The Case of School Effects. *Educational Psychologists* 35 (2): 125–141.
- Lewin, Leif (2002). *”Bråka inte!” Om vår tids demokratisyn*. Stockholm: SNS förlag.
- Liedman, Sven-Eric (1997). *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*. Stockholm: Bonniers.
- Lidegran, Ida (2009). *Utbildningskapital. Om hur det alstras, fördelas och förmedlas*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Lidskog, Rolf (2007). Främlingars mötesplats. *I & M*, nr 2, 2007: 5–8.

- Lijphart, Arend (1969). Consociational Democracy. *World Politics* 21: 207–225.
- Lijphart, Arend (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. Berkeley: University of California Press.
- Lijphart, Arend (1984). *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensual Government in Twenty One Countries*. New Haven och London: Yale University Press.
- Lijphart, Arend (1994). *Electoral Systems and Party Systems*. New Haven och London: Yale University Press.
- Lijphart, Arend (1996). Constitutional Choices of New Democracies. I Diamond, Larry & Plattner, Marc F. (red), *The Global Resurgence of Democracy* (sid. 73–85). 2:a upplagan. Baltimore och London: The Johns Hopkins University Press.
- Lijphart, Arend (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty Six Countries*. New Haven och London: Yale University Press.
- Liljestrand, Johan (2002). *Klassrummet som diskussionsarena*. Örebro: Örebro universitetsbibliotek.
- Liljestrand, Johan (2011). *Demokratiskt deltagande: diskussionen som undervisning och demokrati*. Malmö och Stockholm: Liber.
- Lindblad, Sverker & Popkewitz, Thomas S. (red) (1999). *Education Governance and Social Integration and Exclusion: National Cases of Educational Systems and Recent Reforms*. Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Lindblad, Sverker & Popkewitz, Thomas S. (red) (2000). *Public Discourses on Education Governance and Social Integration and Exclusion. Analyses of Policy Texts in European Contexts*. Uppsala: Uppsala universitet, Pedagogiska institutionen.
- Lindbom, Anders (red) (2007). *Friskolorna och framtiden – segregation, kostnader och effektivitet*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.

- Linde, Jonas & Ekman, Joakim (2003). Satisfaction with Democracy: A Note on A Frequently Used Indicator in Comparative Politics. *European Journal of Political Research* 42 (3): 391–408.
- Linde, Jonas & Ekman, Joakim (2006). *Demokratiseringsprocesser. Teoretiska ansatser och empiriska studier*. Lund: Studentlitteratur.
- Lindgren, Joakim (2003). *Värdegrund i skola och forskning 2001*. Umeå: Värdegrundscentrum, Umeå universitet.
- Linz, Juan J. & Stepan, Alfred (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore och London: The Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymour Martin (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *American Political Science Review* 53 (1): 69–105.
- Lipset, Seymour Martin & Rokkan, Stein (red) (1967). *Party Systems and Voter Alignments*. New York: The Free Press.
- Lipset, Seymour Martin (1981). *Political Man: The Social Bases of Politics* (uppdaterad upplaga). Baltimore och London: Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymour Martin & Lakin, Jason M. (2004). *The Democratic Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Ljunggren, Carsten & Unemar Öst, Ingrid (2010) Skolors och lärares kontrovershantering. I Amnå, Erik et al., *Skolor som politiska arenor. Medborgarkompetens och kontrovershantering* (sid. 18–43). Stockholm: Skolverket.
- Lund, Stefan (2006). *Marknad och medborgare: elevens valhandlingar i gymnasieutbildningens integrations- och differentieringsprocesser*. Växjö: Växjö University Press.
- Lundin, Elin (2001). G H Mead och de sociala strukturernas betydelse för individen. *Utbildning & Demokrati* 10 (3): 53–65.

- Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet* (Lpo 94) (1998). Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Läroplan för förskolan* (Lpfö 98) (1998). Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet* (2011). Stockholm: Skolverket.
- Mainwaring, Scott (1992). *Transitions to Democracy and Democratic Consolidation: Theoretical and Comparative Issues*. I Mainwaring, Scott, O'Donnell, Guillermo & Valenzuela, Samuel J. (red), *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Martín, Irene & van Deth, Jan W. (2007). Political involvement. I van Deth, Jan W., Montero, José Ramón & Westholm, Anders (red), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (s. 303–333). New York: Routledge.
- Med demokrati som uppdrag. En temabild av värdegrunden* (2000). Stockholm: Skolverket.
- Milbrath, Lester W. & La Goel, Madan (1977). *Political Participation. How and Why People Get Involved in Politics*. Chicago: RandMcNally.
- Milner, Henry (2002). *Civic Literacy: How Informed Citizens Make Democracy Work*. Hannover: Tufts.
- Montero, José Ramón, Westholm, Anders & van Deth, Jan W. (2007). Conclusion: The Realisation of Democratic Citizenship in Europe. I van Deth, Jan W., Montero, José Ramón & Westholm, Anders (red), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (sid. 415–438). New York: Routledge.
- Morgondagens medborgare* (2010). ICCS 2009: Svenska 14-åringars kunskaper, värderingar och deltagande i internationell belysning. Stockholm: Skolverket.

- Myrberg, Gunnar (2011). Political Integration through Associational Affiliation? Immigrants and Native Swedes in Greater Stockholm. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37: 99–115.
- Möller, Tommy (1999). Hälsan tiger still? Om vanmakt, apati och liknöjdhet i svensk demokrati. I SOU 1999:113 *Medborgarnas erfarenheter* (sid. 137–166). Stockholm: Fritzes.
- Möller, Tommy (2005). *Folkomröstningar*. Stockholm: SNS förlag.
- Niculescu, Cristina (2003). The Changing Status of Protest Participation. *The Romanian Journal of Political Sciences* 1 (2003), www.cceol.com
- Nihlfors, Elisabet (2008). *Kunskap vidgar världen – Globaliseringens inverkan på skola och lärande*. Stockholm: Underlagsrapport nr 26 till Globaliseringsrådet. Stockholm: Regeringskansliet.
- Norberg, Katarina (2004). *The School as a Moral Arena. Constitutive Values and Deliberation in Swedish Curriculum Practice*. Umeå: Umeå universitet, Pedagogiska institutionen.
- Norris, Pippa (red) (1999). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, Pippa (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, Pippa (2004). *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nykänen, Pia (2008). *Värdegrund, demokrati och tolerans: Om skolans fostran i ett mångkulturellt samhälle*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Nylund, Mattias (2010). Framtidsvägen. Vägen till vilken framtid för eleverna på gymnasieskolans yrkesprogram? *Pedagogisk Forskning i Sverige* 15 (1): 33–52.
- O'Donnell, Guillermo & Schmitter, Phillippe C. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore och London: Johns Hopkins University Press.

- Olofsson, Jonas (2010). *Krisen i skolan. Utbildning i politiken och i praktiken*. Umeå: Boréa Bokförlag.
- Orlenius, Kennert (2001). *Värdegrunden – finns den?* Stockholm: Runa förlag.
- Oscarsson, Henrik (1998). Det unga medborgarskapet. I SOU 1998:101 *Det unga medborgarskapet – dokumentation från ett seminarium*, Demokratiutredningens skrift nr 5. Stockholm: Fritzes.
- Oscarsson, Henrik (red) (2002a). *Spår i framtiden*, Ung-SOM-undersökningen, Västsverige 2000, SOM-rapport nr 28. Göteborg: SOM-institutet.
- Oscarsson, Henrik (2002b). Ungdomars värderingar. I Oscarsson, Henrik (red), *Spår i framtiden* (sid. 7–26), Ung-SOM-undersökningen, Västsverige 2000, SOM-rapport nr 28. Göteborg: SOM-institutet.
- Oscarsson, Henrik (2002c). Vad formar ungdomars värderingar? I Oscarsson, Henrik (red), *Spår i framtiden* (sid. 79–90), Ung-SOM-undersökningen, Västsverige 2000, SOM-rapport nr 28. Göteborg: SOM-institutet.
- Parry, Geraint, Moyser, George & Day, Neil (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carole (1970). *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Persson, Mikael & Oscarsson, Henrik (2010). Did the Egalitarian Reforms of the Swedish Educational System Equalise Levels of Democratic Citizenship? *Scandinavian Political Studies* 33 (2): 135–163.
- Persson, Mikael (2012). Does Type of Education Affect Political Participation? Results from a Panel Survey of Swedish Adolescents. *Scandinavian Political Studies* (kommande).
- Persson, Stefan (2009). *Adolescents' Role in Democratic "Parenting"*. Örebro: Örebro universitet.

- Pharr, Susan J. & Putnam, Robert D. (2000). *Disaffected Democracies: What's troubling the trilateral countries?* Princeton: Princeton University Press.
- Pierre, Jon (2007). Decentralisering, styrning och värdekonflikter i skolan. I Pierre, Jon (red), *Skolan som politisk organisation* (sid. 9–22). Malmö: Gleerups.
- Pilo, Lina (2009). Gymnasieelever och fostran av demokratiska medborgare. En enkätstudie av elevgruppers nivåer av moralisk utveckling. Examensarbete, Södertörns högskola: Lärarutbildning med interkulturell profil.
- Premfors, Rune & Roth, Klas (red) (2004). *Deliberativ demokrati*. Lund: Studentlitteratur.
- Przeworski, Adam (1986) Some Problems in the Study of the Transition to Democracy. I O'Donnell, Guillermo & Schmitter, Philippe C. et al. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (sid. 47–63). Baltimore och London: Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, Adam (1991). *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
- Putnam, Robert D. (1995). Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy* 6 (1): 65–78.
- Putnam, Robert D. (1997). Democracy in America at Century's End. I Hadenius, Axel (red), *Democracy's Victory and Crisis* (sid. 27–70). Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

- Rindefjäll, Teresia (1998). Demokratidefinitionens dilemma: Smal eller bred? I Hydén, Göran (red), *Demokratisering i tredje världen* (sid. 27–51). Lund: Studentlitteratur.
- Rokeach, Milton (1973). *The Nature of Human Values*. New York: The Free Press.
- Rose, Richard, Shin, Do Chull & Munro, Neil (1999). Tensions Between the Democratic Ideal and Reality: South Korea. I Norris, Pippa (red), *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance* (sid. 146–165). Oxford: Oxford University Press.
- Rosenquist, Joachim (2011). *Pluralism and Unity in Education. On Education for Democratic Citizenship and Personal Autonomy in a Pluralist Society*. Örebro: Örebro universitet, Akademin för humaniora, utbildning och samhällsvetenskap.
- Ross, Alf (1965). *Varför demokrati?* Stockholm: Tidens förlag.
- Roth, Hans Ingvar (2005). *Mångkulturalismens utmaningar*. Lund: Studentlitteratur.
- Rothstein, Bo (2003). *Sociala fällor och tillitens problem*. Stockholm: SNS Förlag.
- Rothstein, Bo (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rubin, Beth C. & Giarelli, James M. (red) (2008). *Civic Education for Diverse Citizens in Global Times*. New York och London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Rustow, Dankwart A. (1970). Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics* 2: 337–363.
- Schudson, Michael (1996). What if Civic Life Didn't Die? *American Prospect*, nr 25: 17–20.
- Schulz, Wolfram et al. (2010). *Initial Findings from the IEA International Civic and Citizenship Education Study*. Amsterdam: IEA.

- Schumpeter, Joseph (1994) *Schumpeter – Om skapande förstörelse och entreprenörskap* (i urval av Richard Swedberg). Stockholm: Ratio.
- Skolan och värdegrunden* (1998). Skolornas arbete med värdefrågor – mål, verksamhet och utvärdering i offentliga och fristående skolor. Stockholm: Skolverket.
- Skollagen 1985:1100.
- Skolors arbete vid trakasserier och kränkande behandling* (2010). Rapport 2010:1. Stockholm: Skolinspektionen.
- Skolvardagens komplexitet – en studie av värdegrundsarbetet i skolans praktik* (2011). Intern arbetsrapport, författad av Inger Assarson (Stockholms universitet) och Ann Ahlberg, Ingela Andreasson och Lisbeth Ohlsson (Göteborgs universitet). Bilaga till Skolverket (2011). Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2011). *Redovisning av uppdrag om skolans värdegrund*. Dnr U 2009/2848/S. Stockholm: Skolverket.
- SOU 1992:94. *Skola för bildning: huvudbetänkande av Läroplanskommittén*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2000:1. *En ut hållig demokrati! Politik för folkstyret på 2000-talet*. Stockholm: Fritzes.
- Stolle, Dietlind, Hooghe, Marc & Micheletti, Michele (2005). Politics in the Super-Market – Political Consumerism as a Form of Political Participation. *International Political Science Review* 26 (3): 245–269.
- Stattin, Håkan & Svensson, Ylva (2012). Skolan som trygg hamn i utsatta bostadsområden. *Socionomen. Facktidskrift för kvalificerat socialt arbete*, nr 2: 19–24.
- Strömblad, Per (2003). *Politik på stadens skuggsida*. Uppsala: Acta.
- Ständigt. Alltid! Skolans värdegrund – kommentar till läroplanen* (1999). Stockholm: Skolverket.
- Svensson, Lotta (2010). Var du bor spelar roll – landsort eller storstad. I *Fokus 10. En analys av ungas inflytande* (s. 279–291). Stockholm: Ungdomsstyrelsen.

- Szulkin, Ryszard & Jonsson, Jan O. (2007). Ethnic segregation and educational outcomes in Swedish comprehensive schools: A multilevel analysis. Stockholm: Stockholm University Linnaeus Center for Integration Studies.
- Sörbom, Adrienne (2002). *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Sörbom, Adrienne (2005). *När vardagen blir politik*. Stockholm: Atlas.
- Sörbom, Adrienne (2010). Protest som politiskt engagemang: en analys av den globala rättviserörelsen. I Ekman, Joakim & Linde, Jonas (red), *Politik, protest, populism – deltagande på nya villkor* (s. 131–157). Stockholm och Malmö: Liber.
- Teorell, Jan & Westholm, Anders (1999a). Att bestämma sig för att vara med och bestämma. Om varför vi röstar – allt mindre. I SOU 1999:132 *Valdeltagande i förändring* (s. 137–204). Stockholm: Fritzes.
- Teorell, Jan & Westholm, Anders (1999b). Var det bättre förr? Politisk jämlikhet under 30 år., I Amnå, Erik (red), *Medborgarnas erfarenheter* (sid. 13–52). Stockholm: SOU 1999:113.
- Teorell, Jan, Torcal, Mariano & Montero, José Ramón (2007). Political Participation: Mapping the Terrain. I van Deth, Jan W., Montero, José Ramón & Westholm, Anders (red), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (sid. 334–357). New York: Routledge.
- Thornberg, Robert (2004). Värdepedagogik. *Pedagogisk Forskning i Sverige* 9 (2): 99–114.
- Thornberg, Robert (2006). *Värdepedagogik i skolans vardag: Interaktivt regelarbete mellan lärare och elever*. Linköping: Linköpings universitet, Institutionen för beteendevetenskap.
- Thörn, Håkan (1997). *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*. Stockholm: Tiden Athena/Rabén Prisma.

- Thörn, Håkan (1999). Nya sociala rörelser och politikens globalisering. Demokrati utanför parlamentet? I SOU 1999:84 *Civilsamhället* (sid. 21–64). Stockholm: Fritzes.
- Torney-Purta, Judith, Schwille, John & Amadeo, Jo-Ann (red) (1999). *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*. Amsterdam: The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Torney-Purta, Judith et al. (2001). *Citizenship and Education in Twenty-eight Countries: Civic Knowledge and Engagement at Age Fourteen*. Amsterdam: The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).
- Trondman, Mats (2001). *Att flytta eller stanna? Växjö: Växjö universitet, Centrum för kulturforskning*.
- Trumberg, Anders (2011). *Den delade skolan. Segregationsprocesser i det svenska skolsystemet*. Örebro: Örebro universitet, Akademin för humaniora, utbildning och samhällsvetenskap.
- Tursonovic, Mirzet (2004). *Fostran till demokrati. Tre sociologiska delstudier av bosniska ungdomars politiska socialisering*. Göteborg: Göteborgs universitet, Sociologiska institutionen.
- Ung i demokratin. En studie av ungdomars demokratiska kompetens* (2001). Stockholm: Skolverket.
- Ung i demokratin. Gymnasieelevers kunskaper och attityder i demokrati- och samhällsfrågor* (2003). Stockholm: Skolverket.
- Ung i demokratin. Ungdomsstyrelsens sammanfattning av 14–15-åringarnas demokratiska värderingar* (2001). Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Unga medborgare. Ungdomsstyrelsens slutrapport från projektet Ung i demokratin* (2003). Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Utbildning i glesbygd – samspel eller konflikt? En kunskapsöversikt* (2005). Forskning i fokus 27. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling.
- Utbildningsvillkor i glesbygd* (2000). Stockholm: Skolverket.

- Utvärdering av metoder mot mobbning* (2011). Rapport nr 353. Stockholm: Skolverket.
- Vad påverkar resultaten i svensk grundskola?* (2009). Kunskapsöversikt om betydelsen av olika faktorer. Stockholm: Skolverket.
- Valfrihet och dess effekter inom skolområdet* (2003). Stockholm: Skolverket.
- Verba, Sidney & Nie, Norman H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.
- Verba, Sidney, Nie, Norman H. & Kim, Jae-On (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Chicago: Chicago University Press.
- Verba, Sidney, Scholzman, Kay Lehman & Brady, Henry E. (1995). *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Vogel, Joachim, Amnå, Erik, Munck, Ingrid & Häll, Lars (2003a). Föreningar har tappat halv miljon aktiva. DN Debatt 2003-03-27 (www.dn.se).
- Vogel, Joachim, Amnå, Erik, Munck, Ingrid & Häll, Lars (2003b). *Föreningslivet i Sverige. Välfärd, socialt kapital, demokratiskola*. Stockholm: SCB Rapport 98.
- Värdefulla möten* (2010). En kartläggning av insatser för att stärka social sammanhållning och samhällets värdegrund. Ungdomsstyrelsens skrifter 2010: 13. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Wahlström, Ninni (2002). *Om det förändrade ansvaret för skolan. Vägen till mål- och resultatstyrning och några av dess konsekvenser*. Örebro: Örebro universitet.
- Wahlström, Ninni (2009). *Mellan leverans och utbildning. Om lärande i en resultatstyrd skola*. Göteborg: Daidalos.
- von Wright, Moira (2000). *Vad eller vem? En rekonstruktion av G H Meads teori om människors intersubjektivitet*. Göteborg: Daidalos.

- Zackari, Gunilla & Modigh, Fredrik (red) (2000). *Värdegrundsboken: om samtal för demokrati i skolan*. Stockholm: Regeringskansliet.
- Zukin, Cliff, Keeter, Scott, Andolina, Molly, Jenkins, Krista & Delli Carpini, Michael X. (2006). *A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen*. New York: Oxford University Press.
- Öberg, Perola, Oskarsson, Sven & Svensson, Torsten (2011). Similarity vs. Homogeneity: Contextual effects in explaining trust. *European Political Science Review* 3 (3): 345–369.
- Öhrvall, Richard (2009). *Valdeltagande bland förstagångsväljare*. Stockholm: Sveriges Kommuner och Landsting.

Presentation av Framtidskommissionen

Framtidskommissionen utsågs av regeringen i november 2011. Syftet med Framtidskommissionen är att identifiera de viktiga samhällsutmaningar som Sverige står inför på längre sikt och att bidra till en mer framtidsinriktad debatt. Kommissionens slutsatser kommer att presenteras i en rapport våren 2013.

Inom ramen för Framtidskommissionen ska fyra särskilda framtidsutredningar genomföras, vilka ska fokusera på (1) den demografiska utvecklingen, (2) integration, jämställdhet, demokrati och delaktighet, (3) hållbar tillväxt i globaliseringens tid samt (4) rättvisa och sammanhållning.

Som ett led i Framtidskommissionens arbete har också ett antal rapporter beställts som ska belysa olika frågor med relevans för Sveriges framtida samhällsutmaningar. Detta är en av dessa rapporter.

Ordförande för Framtidskommissionen är statsminister *Fredrik Reinfeldt* och huvudsekreterare och kanslichef är professor *Jesper Strömbäck*. Övriga ledamöter är:

- *Jan Björklund*, utbildningsminister
- *Göran Hägglund*, socialminister
- *Annie Lööf*, näringsminister
- *Viveca Ax:son Johnson*, styrelseordförande i Nordstjernan
- *Klas Eklund*, seniorekonom på SEB och adjungerad professor
- *Helena Jonsson*, ordförande i LRF

Presentation av Framtidskommissionen

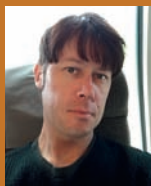
- *Eva Nordmark*, ordförande i TCO
- *Mernosh Saatchi*, vd för Humblestorm
- *Johan Rockström*, professor i naturresurshushållning
- *Lars Trägårdh*, professor i historia
- *Pekka Møllergård*, högskolerektor och docent
- *Stina Westerberg*, generaldirektör vid Statens musikverk

Framtiden och samhällets grundläggande värden

JOAKIM EKMAN

Samhället förändras, men vad händer med samhällsgemenskapen i en situation där ökad kulturell mångfald, markanta socioekonomiska klyftor, hög arbetslöshet, politiskt utanförskap och avsaknaden av gemensamma mötesplatser blir allt mer påtagliga? Allt detta har direkt eller indirekt att göra med frågan om en värdegemenskap.

Vad innebär det att medborgarna i ett samhälle har gemensamma värden? Hur uppstår och upprätthålls medborgarnas värdegrund och förtroende för varandra, för de politiska institutionerna och för demokratin? I denna rapport förs en diskussion kring föreställningen om demokratins behov av en värdegemenskap. Diskussionen berör centrala begrepp såsom värdegrund, politisk kultur och socialt kapital samt integrations- och assimilationsfrågor. Den återkommande tematiken är demokrati och mångfald, tolerans samt demokratiska värderingar. Rapporten tar sin utgångspunkt i samhällsvetenskaplig forskning och debatt om demokratins villkor i ett pluralistiskt samhälle och den har en begreppsdiskuterande ambition.

Joakim Ekman är professor i statsvetenskap vid Södertörns högskola och forskar om politiskt deltagande, attityder och demokratiutveckling. Under senare år har han anlitats som expert av Skolverket och Skolinspektionen i frågor som rör forskningen om den svenska skolan och demokratin.

Fritzes

ett Wolters Kluwer-företag

106 47 Stockholm Tel 08-598 191 90 Fax 08-598 191 91 order.fritzes@nj.se www.fritzes.se

ISBN 978-91-38-23832-5